

ASPECTE DIN VIAȚA SPIRITUALĂ A POPULAȚIEI RURALE DIN ZONA GURILOR DUNĂRII ÎN PRAGUL NOULUI EV CREȘTIN¹

Victor Henrich Baumann*

Abstract: *Several important archaeological finds reveal the diversity of spiritual life in the rural area of the north Scythian limes, in the transition period to the Late Roman Empire. The most significant spiritual practices concern the continuation of ancient magic-religious manifestations, which, inter alia, claim to account for the “popular” content of Romanian Christianity. We believe and we try to prove that heathen and rustic concepts are not identical, just as the concept of “heathens” cannot define pagani, rustici and gentiles. These assertions of Christian writers are a result of the “Hebrew origin of the Christian lexicon”.*

The investigations made in the archaeological sites in Northern Dobrudja have revealed the presence of vast rural settlements specific to the late Roman Empire (4th century AD). According to the definition given by Pârvan to this type of settlements, this is a derivation of the Early Roman Empire pagus. We think that the evolution of the indigenous Romanized villages towards the Roman pagus is the result of several factors, such as the pauperization of the rural population after the great crisis in the 3rd century AD, followed by the concentration of property, with all social and economic implications it entailed. It seems that during the Dominate, the name of pagani spreads in the rural area, due to the above-mentioned phenomenon. We can say that the archaeological investigations made in the rural sites from Northern Dobrudja confirm older opinions that the indigenous populations from the old habitat of the Getae-Dacians continues to pay special attention, even in the eve of the new Christian Era, to the magic-religious manifestations.

Thus, the ancient cult of the hearth continues at the beginning of the Late Roman Empire. The act of maintaining the hearth in optimal state - proven by the multiple soldering - serves both utilitarian and magic-religious purposes. The best known hypothesis regarding these ritual practices in the rural area underlines their magical purpose, as a result of preserving, from prehistoric times, the solar cult of fire, and, by extension, of the hearth and of the home. These things, considered sacred, were revered with religious sentiment.

The discovery of several ritual pits in the rural sites in Northern Dobrudja, with disconnected skeletons, mutilated cadavers deposited directly on the ground, showed another aspect of the ancient magic-religious practices maintained until the Late Roman Empire.

In 1984, in the crafts centre on Valea Morilor, dated to the 4th century AD, an artefact of exceptional importance and value was found in the “owner’s home”, fallen next to an altar, together with burnt fragments from handmade pots – jars. The object, made of clay, is the representation of the head,

¹ Lucrarea prezintă o formă îmbunătățită și actualizată a articolului *Mărturie ale spiritualității populației autohtone din zona limes-ului nord-scythic, în secolul al IV-lea e.n.*, publicat în RMI 59, 2, 1990.

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea.

neck and upper torso of an anthropomorphic idol. The technique – manual modelling of coarse clay and plastic execution of the figurine – is from the old Getae-Dacian tradition. The incomplete firing and careful finishing of the black-brownish surface made the figurine look like a polished fragment of hearth.

The anthropomorphic figurines from Cârломănești, published by M. Babeș in 1977, are the only finds on Romanian territory that stylistically resemble the artefact found in Valea Morilor, despite the half millennium separating them. Both at Cârломănești and Telița, the objects are “mouthless idols” that served magic-religious purposes, despite the completely different archaeological contexts they were found in.

The magical aspect of the idols from Cârломănești, resulting from ancient mythical thinking, symbolizes the “silence of the dead”. The male idols from Cârломănești, especially those “riding”, seem to suggest the local deity was a warrior, part of Latène Age iconography transmitted to the Hero-Horseman in the Roman Age. The cult of the ancestors, of the “immortal” souls is related to the – yet insufficiently known – symbolism of this deity; the cultural content was preserved in the Roman period.

However, the “mouthless” idol from Telița, on Valea Morilor, is a unique artefact on Romanian territory as plastic and magic-religious value. The context, the geographic location and the environment of this archaeological find are all special. Similar finds of heads with torsos, from Southern Ukraine, dated to the 3rd century BC–3rd century AD, were considered representations of female divinities related to the cult of fertility, part of an iconography close to that of the primitive idols from Rhodos, Cyprus and Egina, from the first half of the 5th century BC.

This is an iconography spread over large areas in the Eastern and South Eastern Europe, from the 5th century BC until the 4th century AD. In the same iconography, the symbolic value of the representations can differ by area and historic period. Regarding the magical value of this type of artistic creations, Mircea Eliade said that “the gestures of the anthropomorphic figurines bore not only meaning, but also power”.

In the context of production activities carried out in *officina* on Valea Morilor, the owner-craftsman is the master of the fire he uses to change the state of materials. The presence of the “mouthless idol” inside the home of *officina*’s home from “Hogea”, represents, in our opinion, the intelligence, creative force and authority of a fire-master. Given the technique of execution and the fact it was found near an altar specific to the indigenous population, we conclude this is a local product, representing the purification through fire of the material that was at the basis of the production activities of that place. Therefore, we think that the “mouthless idol” from Valea Morilor, near Telița, reflects the continuity of the cult of fire and all fire-related crafts and products along with the ancient cult of the hearth and of the home. To this effect, we can say that this local deity is similar to Hephaestus, the magician god of the Greeks, a patron of the craft involving fire – in other words, a specific and rarer type of magic.

In the crafts centre from Valea Morilor, we assume that the image of Silvanus illustrates in the 4th century AD a particular aspect of mythological syncretism. As a result of this phenomenon, Silvanus seems to have borrowed attributions of north Pontic and Greek divinities in both conceptual and iconographic aspects.

The discovery of several artefacts of North Pontic origin and the processing of ceramic objects specific to the Bosporan Kingdom (4th century AD) at the crafts centre from Telița–Valea Morilor, on Noviodunum territory, underlines the *de facto* presence of several ethnic elements from the north Pontic area, which could be the result of the political changes in the respective territories.

The indigenous ethnic element is visible in the *officina* from Valea Morilor through numerous other local objects, such as round iron clip decorated in the centre with two intertwined wolf-headed

dragons. This is an interesting artefact, as the wolf head is a Dacian totemic sign. This indicates the continuity of indigenous traditions at least until the beginning of the new Christian era.

Until the victory of Christianity, the continuity of tradition Hero cults – related to redemption and immortality – is a particular phenomenon in the indigenous spirituality in the area of the north Scythian limes. The religious symbolism revealed in the iconography of this deity is a particular feature of the religious beliefs on life and death of the rural Roman populations in Dobrudja, where death is equated to re-birth.

In the rural settlement from Telița-Amza, on the burnt floor of a sanctuary – destroyed at the end of the 4th century AD, a fragment of a votive plate of the Hero-Horseman and a figurine of the Hero Hercules were found. The votive artefacts from Telița-Amza found in an archaeological context indicating the 4th century AD represents an argument in favour of the continuity of the heathen cults in the traditional rural Roman area, as well as new proof of the intensity of the Romanization process of the indigenous population.

The finds from Telița reveal that the worship of Heroes, such as Silvanus, Hercules and the Hero-Horseman, as protectors and redeemers, continues in the rural area at the Mouths of the Danube in the 4th century AD.

In the Roman period, the religious concept of redemption was added to the old Getae beliefs incorporated in the cult of the ancestors, of the immortal souls. In the context of early penetration of paleochristian ideas, the new eschatological concepts prepare the rural community for the great leap to the Christian spirituality of the 4th century, as indicated by the exceptional find of a basilica in the large rural settlement from Telița-Amza.

Rezumat: O serie importantă de descoperiri arheologice pune în lumină aspecte dintre cele mai diverse ale spiritualității habitatului rural din zona limes-ului nord-scythic, în perioada de tranziție spre romanitatea târzie. Cele mai semnificative sunt marcate de fenomenul perpetuării unor străvechi manifestări culturale magico-religioase, fapt care, printre altele, revindică creștinismului românesc conținutul său „popular”. Credem și încercăm să demonstrăm că noțiunile de păgânism și rusticitate nu sunt identice, cum nici noțiunea de „păgâni” nu poate defini pagani, rustici și gentiles, aceste aserțiuni ale scriitorilor creștini datorându-se „originilor ebraice ale vocabularului creștin”.

Cercetările efectuate în siturile arheologice din nordul Dobrogei au evidențiat prezența unor întinse așezări rurale autohtone, specifice epocii romane târzii, mai precis sec. IV p.Chr. În conformitate cu definiția dată de Pârvan acestui tip de așezare am fi în fața unui derivat al pagus-ului din epoca romanității timpurii. Considerăm că evoluția satului autohton romanizat spre forma de „pagus” roman s-a datorat mai multor factori, mai importanți fiind pauperizarea populației rurale, în urma marelui crize a sec. III p.Chr., urmată de concentrarea proprietății, cu toate implicațiile de natură social-economică care au însoțit și au urmat acestui fenomen. Se pare că în epoca Dominatului, denumirea de pagani se extinde în mediul rural, datorită fenomenului de mai sus.

Se poate afirma că cercetările arheologice efectuate în siturile rurale din nordul Dobrogei, confirmă păreri mai vechi, conform cărora populația autohtonă din vechiul spațiu de locuire al geto-dacilor continuă să acorde, și în pragul noului ev creștin, o atenție deosebită manifestărilor cu caracter magic-religios.

Străvechiul cult al vetrei continuă să se bucure de atenția deosebită a locuitorilor din mediul rural și la începutul epocii romane târzii. Cea mai cunoscută ipoteză asupra acestor practici din mediul rural,

cu caracter ritual, evidențiază conținutul lor magic, urmare a perpetuării din timpuri preistorice a cultului solar al focului, prin extindere, al vetrei și al locuinței.

În 1984, în complexul meșteșugăresc de pe Valea Morilor, de lângă localitatea Telița, încadrat cronologic în sec. IV p.Chr., a fost descoperit un obiect de o importanță și o valoare excepțională. Obiectul, confecționat din lut, înfățișează capul, gâtul și partea superioară a bustului unui idol antropomorf. Tehnica, maniera de execuție prin modelarea manuală a argilei grosiere și realizarea plastică a figurii, sunt de veche tradiție geto-dacică. Arderea incompletă și netezirea cu grijă a suprafeței de culoare negru-brună au imprimat statuetei aspectul unui fragment de vatră fățuită.

Singurele descoperiri de pe teritoriul României cu care piesa de pe Valea Morilor prezintă asemănări stilistice sunt statuetele antropomorfe de la Cârломănești. În ambele cazuri avem de-e face cu „idoli fără gură” cu caracter magico-religios, cu toate că sunt total diferite contextele arheologice în care au fost descoperiți.

Conținutul magic al idolilor de la Cârломănești, rezultată a unei gândiri mitice străvechi, simbolizează „tăcerea morților”. Idolii masculini de la Cârломănești, în special cei reprezentați „călare”, par a sugera caracterul războinic al unei divinități autohtone, întâlnită iconografic în epoca Latène. și transmisă apoi, prin filieră elenă, Eroului Cavaler din epoca romană. De simbolistica acestei divinități se leagă cultul străbunilor, al sufletelor „nemuritoare”, conținut cultural perpetuat în epoca romană.

Idolul „fără gură” de la Telița–Valea Morilor reprezintă însă un unicat al plasticii culturale de pe teritoriul României, fiind, totodată, o piesă singulară ca valoare magico-religioasă. Și atât contextul, spațiul geografic, cât și mediul ambiant în care se plasează această descoperire arheologică, sunt deosebite. Descoperiri similare de capete cu torsuri, din sudul Ucrainei, încadrate între sec. III a.Chr. și sec. III p.Chr., au fost considerate reprezentări ale unor divinități feminine legate de cultul fertilității, cu o iconografie apropiată de aceea a idolilor primitivi din Rhodos, Cipru și Egina, din prima jumătate a sec. V a.Chr.

În contextul activităților productive desfășurate în officina de pe Valea Morilor, meșterul-proprietar era un stăpân al focului care opera trecerea miraculoasă de la o stare la alta a materiei. Considerăm că „idolul fără gură” de pe Valea Morilor, reflectă, odată cu fenomenul perpetuării unui cult străvechi al focului, al vetrei și al locuinței, cultul tuturor meseriilor și produselor legate de foc. În acest sens putem spune că suntem în fața unei divinități locale asemănătoare lui Hefaiistos, zeul magician al grecilor, patron al muncilor care presupuneau stăpânirea focului, formă specifică și mai rară de magie.

Bazați pe descoperirile arheologice din complexul meșteșugăresc de pe Valea Morilor, presupunem că idolul „fără gură” reprezintă o nouă imagine a lui Silvanus, care ilustrează, în sec. IV p.Chr., un aspect particular de sincretism mitologic. În urma acestui fenomen, Silvanus pare să fi preluat, conceptual și iconografic atribuții ale unor divinități arhaice, nord-pontice și grecești.

Descoperirea unor obiecte de origine nord-pontică și prelucrarea unor produse ceramice specifice Regatului Bosporan, în complexul meșteșugăresc de la Telița–Valea Morilor din teritoriul noviodunens, evidențiază și prezența de facto a unor elemente etnice provenite din zona nord-pontică, explicabilă, mai ales în condițiile modificării situației politice din teritoriile respective.

Elementul etnic autohton își face simțită prezența în stabilimentul de pe Valea Morilor prin numeroase alte obiecte și produse de factură locală, printre care o aplică rotundă din fier, verigă decorată în centru cu doi balauri încolăciți, unul dintre ei, cu cap de lup, înghițind capul celuilalt. Piesa prezintă interes, în măsura în care capul de lup reprezintă un însemn totemic dacic, evidențind perenitatea tradițiilor autohtone, cel puțin până la începutul noului ev creștin.

Descoperirea unor piese votive la Telița–Amza, într-un context arheologic care reclamă sec. IV p.Chr., constituie un argument în favoarea afirmației cu privire la perpetuarea cultelor păgâne în mediul tradițional al romanității rurale și, în același timp, o nouă dovadă a intensității procesului de romanizare a populației autohtone. Descoperirile de pe valea Teliței relevă că venerarea unor Eroi, precum Silvanus, Hercules și Eroul-Cavaler, continuă în lumea satelor de la Gurile Dunării și în sec. IV p.Chr., în ipostaza de protectori, ocrotitori și mântuitori.

Vechilor credințe ale geților, legate de cultul străbunilor, al sufletelor nemuritoare, li s-a adăugat în epoca romană conceptul religios al mântuirii. În condițiile pătrunderii timpurii a ideilor paleocreștine, noile concepții eschatologice pregătesc comunitatea sătească pentru marele salt în spiritualitatea creștină a sec. IV, fenomen evidențiat de excepționala descoperire a unei bazilici sătești în marea așezare rurală de la Telița–Amza.

Key words: Roman Period, Dobrudja, Telița, rural habitat, Christianity.

Cuvinte cheie: epocă romană, Dobrogea, Telița, habitat rural, creștinism.

0.0. Zonele deluroase și împădurite din care își pornesc apele cele două pârâuri mai importante, Telița și Taița, ce traversează nordul Dobrogei de la nord-vest spre sud-est, ascund numeroase vestigii din toate timpurile istorice². O serie importantă de descoperiri arheologice efectuate în ferme romane de tip *villa rustica*, așezări rurale și în complexe meșteșugărești specializate în reducerea minereului de fier sau în prelucrarea ceramicii³, pun în lumină aspecte dintre cele mai diverse ale spiritualității habitatului rural din zona *limes*-ului nord-scythic, în perioada de tranziție spre romanitatea târzie.

Cele mai semnificative în procesul dialectic al devenirii spirituale a poporului român sunt marcate, la începutul noului ev creștin, de fenomenul perpetuării unor străvechi manifestări culturale de factură magică, fapt care, printre altele, revendică creștinismului românesc conținutul său „popular”⁴.

„Oricare ar fi adevărul în această privință – scria D. M. Pippidi în 1969 – se poate, cred, admite fără șovăire că în prima jumătate a sec. IV, Scitia era departe de a fi

² Vezi *Lista monumentelor istorice din județul Tulcea*, publicată în anul 2010.

³ În acest sens: Suceveanu 1977, 31-109; Baumann 1983, 47-151; Suceveanu, Barnea 1991, 72-115; Baumann 1993, 163-172; Baumann 1995, 211-230; Baumann 1997, 31-53; Suceveanu 1998, 113-173; Baumann 2000, 231-246; Bărbulescu 2001, 69-180; Baumann 2003, 155-232; Baumann 2004, 63-74; 83-117.

⁴ cf. Zugravu 1997, autorul unei importante și originale sinteze asupra creștinismului daco-roman. În aceeași măsură, vezi comentariul lui Vulcănescu 1987, 134: „Creștinismul primitiv s-a greșit peste credințe și tradiții mitice dace și daco-romane, care nu contraveneau în esența și forma lor rituală doctrinei creștine. Așa se face că în această fază a mitologiei daco-romane putem vorbi de o *interpretatio christiana* chiar a unor aspecte și elemente ale vieții în Dacia romană”.

convertită pe de-a-ntregul la religia nouă”⁵. Sec. IV – secolul evanghelizării Sciției Mici și, prin extensie, a teritoriilor daco-romane – este pe departe legat încă, prin numeroase tradiții, de antichitatea păgână.

Desigur că nu se poate identifica noțiunea de *păgânism* prin aceea de *rusticitate*, chiar dacă acestea s-au suprapus uneori, urmare a identificării păgânilor cu *pagani*, *rustici* și *gentiles* de către scriitorii creștini, datorită „originilor ebraice ale vocabularului creștin”, așa cum, pe bună dreptate, afirma M. Roblin⁶. Pentru scriitorii creștini din sec. V p.Chr., termenul *pagan* deriva din cuvântul grecesc *pagos*, care definea gospodăria rustică din împrejurimile Atenei, echivalentul *villa-ei rustica* romane⁷. Sensul cuvântului *pagus* a variat în funcție de țară și de epocă fără a avea peste tot aceeași valoare⁸. În epoca Principatului locuitorii unei circumscripții rurale se numeau *pagani communes* sau *compagani*, locuiau în ferme rurale de tip *villa rustica* și se grupau în sate romane de tip *vicus*. În sistemul administrativ roman există noțiunea de *pagus*, care desemnează un „canton rural”⁹, în sensul de comună în care erau cuprinse sate de tip *vicus* și ferme rurale de tip *villa rustica*¹⁰. În teritoriul cetății Noviodunum, centrul unui astfel de *pagus*, alcătuit din nuclee de locuire de tip *villa rustica*, trebuie să fi fost în așezarea vicană de la Niculișel¹¹.

Oficial *pagus* semnifica administrativ o subdiviziune rurală a unui teritoriu urban, iar locuitorii acesteia, numiți *pagani*, formau un grup social, religios, administrativ. *Pagus* reprezenta un organism distinct și viabil, cu divinități proprii, cu altare și monumente, cu *patroni*-protectori etc.¹². În Dobrogea întâlnim și fenomenul transformării *pagi*-lor, la origine târguri spre care gravitau satele din apropiere¹³, în circumscripții teritoriale¹⁴.

⁵ Pippidi 1969, 301.

⁶ Roblin, M. 1953, *Paganisme et rusticité*, Annales, ESC, 183 (apud Le Goff 1986, I, 209).

⁷ Cassiodor, *Expositio in Canticum Cantticorum*; Issidor de Sevilla, *Etymologiae*, VIII,10; Sulpicius Severus, *Epistola ad Desiderium de Vita Martini*, XIII, XIV.

⁸ Referitor la această problemă, Saglio, s.v. *Pagus, pagani*. Vezi și definiția dată de V. Pârvan acestui tip de așezare – „sat mare, compus din gospodării singuraticice, împrăștiate pe o mare întindere de pământ” (Pârvan 1913, 337).

⁹ Întreaga discuție la Marquardt 1889, 4-7; 16-18; cf. Suceveanu 1982 (s.v. *pagus*); Suceveanu 1998, 110; Munteanu, 1971, 133.

¹⁰ Macrea 1960, 368-369: *pagi*-comune rurale de tip roman, constituite pe teritoriul unei colonii.

¹¹ Baumann 1983, 71-75; Baumann 2003, 167; Baumann 2007, 192-193.

¹² Saglio 1877/1923, s.v. *Pagus, pagani*.

¹³ Tudor 1968, 381.

¹⁴ Munteanu 1971, 133 – exemplifică cu situația de la Capidava și Ulmetum, unde, două mărturii epigrafice atestă numele de *pagani*, Aurelius Hermes din Capidava și Aurelius

Cercetările efectuate în siturile arheologice din nordul Dobrogei au argumentat teoria conform căreia, în primele secole de stăpânire romană, așezările rurale ale indigenilor nu erau concepute după modele urbane, precum *vici romani*, ci continuau tradiția satelor din epoca getică. Aceste cercetări arheologice au evidențiat prezența unor întinse așezări rurale autohtone, specifice epocii romane târzii, mai precis sec. IV p.Chr.¹⁵. În sec. IV p.Chr., ele capătă înfățișarea unor sate mari, nefortificate¹⁶, cu gospodării risipite pe o întinsă suprafață de teren, cu edificii publice, civile și de cult, care concentrează viața comunității¹⁷. În conformitate cu definiția dată de V. Pârvan acestui tip de așezare, am fi în fața unui derivat al *pagus*-ului din epoca romanității timpurii¹⁸. Evoluția satului autohton romanizat spre forma de *pagus* roman s-a datorat mai multor factori, cei mai importanți fiind pauperizarea populației rurale, în urma marelui crize a sec. III p.Chr., urmată de concentrarea proprietății, cu toate implicațiile de natură social-economică care au însoțit și au urmat acestui fenomen¹⁹.

Se pare că în epoca Dominatului denumirea de *pagani* se extinde în mediul rural, datorită fenomenului de mai sus. Supuși la plata impozitului *capitatio-iugatio*, *pagani* – mici posesori de terenuri agricole – vor ajunge să depindă, cu timpul, de protecția mai marilor proprietari de pământuri (*patrocinium vicorum*)²⁰, aflați în cetățile de pe malul Dunării²¹.

Sisinus din Ulmetum definindu-se astfel (Florescu *et alii* 1958, 109, nr. 31 – cf. CIL III 12478; Pârvan 1913, 333-335, nr. 3).

¹⁵ Baumann 1995 (în special așezarea de pe *valea Amza*, din vecinătatea de NE a localității Telița, din teritoriul noviodunens și cea din punctul *Sărătura*, la sud de Sarichioi, din teritoriul argamens).

¹⁶ După părerea noastră, satul întărit cu șanțuri (*fossatum* – cf. Popescu 2002, 158, n. 46, 47), sau cu val de pământ (așa cum a fost surprins la Niculițel – cf. Baumann 1973-1975, 115-116), apare în sec. V p.Chr., în condițiile marilor incursiuni ale hunilor.

¹⁷ Vezi, în acest sens, Baumann 2007, 187-204 (așezarea de la Telița–Amza).

¹⁸ Pe care R. Vulpe îl caracteriza astfel: „...tip de așezare risipită total opusă categoriei urbane” (Vulpe 1968, 200).

¹⁹ Baumann 2007, 192-193; cf. Suceveanu, Barnea 1991, 222; Sâmpetru 1994, 18-75; Suceveanu 1998, 110; Popescu 2002, 156.

²⁰ Suceveanu 1998, 110; cf. Laffi 1966, *Adtributio e contributio*.

²¹ Vezi, mai sus : Suceveanu, Barnea 1991, 222; Sâmpetru 1994, 18-75 ; Popescu 2002, 156 (143-156). În sec. IV, însă, în condițiile unei bune conviețuiri a fermierilor cu *pagani*-i din întinsele așezări rurale, ca aceea de la Telița, de pe valea Amzei, considerăm insuficiente dovezile asupra latifundiilor constituite, cel puțin în zona Gurilor Dunării. Poziția noastră are în vedere faptul că, pe parcursul întregii epoci romane, pădurile și pășunile au acoperit cea mai mare parte a zonei de nord a Dobrogei, iar degringolada începută la sfârșitul sec. IV cu răscoala vizigoților, continuată cu invaziile hunilor din prima jumătate a sec. V și cu

Pe îndepărtatul *rusticus paganus*, istoricul francez Jacques Le Goff îl vede legat spiritual „de vechile superstiții țărănești cât și de păgânismul organizat, instituționalizat al religiei romane”²². Dacă se are în teoria expusă de I. I. Russu în *Religia geto-dacilor*, conform căreia geto-dacii alcătuiau „un popor de țărani și păstori trăind în formă apropiată de natură, fără artă religioasă”²³, nu se poate nega fenomenul păstrării unor vechi credințe locale, sub haina romană a numeroaselor divinități, în special agreste, larg răspândite în spațiul isto-pontic²⁴.

1.0. Confirmăm părerea lui Le Goff, și adăugăm că țărani romanizați de la Gurile Dunării continuau să fie dominați, și la începutul epocii romane târzii, de păgânismul culturii tradiționale²⁵. Credințele populare sunt determinante în viața locuitorilor satelor romanizate din Scitia Mică. Și aceste credințe, cu înfățișarea lor magică, exprimă – scrie Lucian Blaga – „ceea ce se întâmplă realmente într-un mare număr de cazuri”²⁶.

Se poate afirma că cercetările arheologice efectuate în siturile rurale din nordul Dobrogei confirmă păreri mai vechi, conform cărora populația autohtonă din vechiul

permanentele năvăliri de mai apoi, ale slavilor și bulgarilor, au reprezentat un serios impediment în calea constituirii unor mari latifundii.

²² Le Goff 1986, 210.

²³ *Apud* Vulcănescu 1987, 107.

²⁴ Amintim, în acest sens, *interpretatio Romana* și sincretismul religios, fenomene destul de frecvente în lumea satelor, mai ales din sec. III p.Chr. – cf. Cumont 1909; Macrea 1969; Baumann 1980, 289-290; Baumann 1991 a, 117-120; Baumann 1995, 49-50; Baumann 2006, 225-242; Bărbulescu 2001, 245. Un astfel de exemplu îl constituie cultul lui *Silvanus*. Zeu arhaic din mitologia romană, *Silvanus* a fost așezat printre geniile protectoare ale pădurii, pășunilor și vegetației, al vieții rurale, în general. Primii și cei mai fervenți adoratori au fost țărani. Aceștia i-au asimilat sincretistic, în provinciile romane, personaje divine locale, i-au impus o înfățișare asemănătoare lor, de țaran îmbrăcat cu tunică și mantie închisă la gât, cu bonetă pe cap, purtând în mână cosorul de pădurar (*falx silvatica*). *Silvanus* apare în schemele iconografice cele mai răspândite: nud, sprijinit de un arbore și însoțit de câinele său. În acest context, prezența lui *Silvanus* pe altarul funerar al lui *Quadratus* și al soției sale, *Iulia Terentia*, ne apare firească și fără echivoc (vezi: Bărbulescu 2001, 252-253, cu bibl. problemei; Covacef 2002, 132-133). În religia romană *Silvanus* era o divinitate agrestă, a pământurilor necultivate (Gramatopol 1982, 725, s.v. *Silvanus*). Pădurea, însă, a fost cadrul viu în care, într-un trecut primordial, s-au desfășurat acțiunile acestui personaj mitic, erou eliberator.

²⁵ Le Goff 1986, 211 – folosește expresia „structuri țărănești subiacente dotate cu o mare rezistență la schimbări”, făcând trimitere, în nota 32, la André Varagnac 1948, *Civilisation traditionnelle, et genres de vie*, Paris.

²⁶ Blaga 1987, 319-320, 323.

spațiu de locuire al geto-dacilor continuă să acorde o atenție deosebită manifestărilor cu caracter magic-religios²⁷.

Un prim aspect are în vedere străvechiul cult al vetrei²⁸ care continuă, și la începutul epocii romane târzii, să se bucure de atenția deosebită a locuitorilor din mediul rural²⁹. Amplasată în mijlocul locuințelor sau în spații deschise, vatra întâlnită în sec. IV p.Chr. în siturile arheologice de la Gurile Dunării păstrează aceeași formă și sistem constructiv ca străvechea vatră a geto-dacilor. Menținerea ei în condiții optime de funcționare, demonstrată de urmele de lipitură repetată, are un dublu caracter, utilitar și magico-religios³⁰. Astfel, când vatra devine impracticabilă, ca urmare a unor incidente sau evenimente speciale, ori, pur și simplu datorită nevoii de a construi una nouă, după dezafectare, părțile ei componente sunt păstrate și apoi depuse în partea de sus a gropilor reziduale.

În complexul meștegugăresc de la *Hogea*, de pe *Valea Morilor*, și, mai ales, în marile așezări autohtone de la *Telița-Amza* și *Sarichioi-Sărătura*, s-au descoperit gropi menajere cu numeroase fragmente de vetre, în asociere cu bucăți de lutuală, provenite din locuințele distruse și dezafectate la sfârșitul sec. al III-lea p.Chr.³¹

Uneori vatra este ascunsă în întregime, pentru a fi încorporată unei noi locuințe. În clădirea fermei din punctul *Pomăsita*, din nord-estul Teliței, o lespede de piatră, descoperită la nivelul ultimei faze de locuire, masca, realmente, o vatră rectangulară în perfectă stare de funcționare. În scopul conservării, fusese înconjurată cu fragmente

²⁷ Bichir 1984, 80.

²⁸ Vulcănescu 1987, 109 (grecii despre divinitățile dacilor): „zeița vetrei și a focului e un fel de *Hestia*...”. În această privință, Vulcănescu observa și faptul că „au rămas în suspensie....resturi de rituri fără mituri, cum ar fi riturile focului terestru și solar...”.

²⁹ Bichir 1973, 140-145; Bichir 1984, 82, În mod deosebit, vezi teza de doctorat a M. Marcu, *Populația daco-romană din sud-estul Transilvaniei în secolul al IV-lea*, București, 1980.

³⁰ În ferma de la *Telița-La Pod* au fost descoperite două vetre în interiorul clădirii principale. Cea de-a treia vatră se afla în spațiul deschis, destinat unui cuptor de ars material ceramic. De mici proporții (1,00 × 0,70 m), vatra era plasată în peretele nordic al gropii de alimentare a cuptorului, fiind pardosită cu material tegular (Baumann 1984, 53 și 464, Pl.VII/2). Cercetarea complexului de olărit din punctul *Hogea*, de la *Telița-Valea Morilor*, a prilejuit, în 1989, descoperirea unei vetre asemănătoare în apropierea cuptorului nr. 2, și în aceeași poziție față de acesta (Baumann 1995, 297, Pl. VIII), ca și în cazul vetrei din punctul *La Pod*, relevând caracterul ritualic al acestora. Vetre cu caracter „ritual” sunt cunoscute în stațiunile getice din sec. II a.Chr. – III p.Chr. : Popești pe Argeș (Vulpe 1967, 231-232); Mătăsaru din Câmpia Română (Bichir 1984, 10-11, pl. IV); Revărsarea-Cotul *Tichilești* pe malul dobrogean al Dunării (Baumann 1995, 238, pl. XII/2; VII/1-2).

³¹ Baumann 1995, 44, 183.

de *tegulae*, iar suprafața de ardere, pe care se păstrase stratul de cenușă cu cărbunii stinși, era acoperită de alte țigle fragmentare³².

Este cunoscută, și în cazul de față evidentă, relația intimă dintre vatră și locuință. Străvechiul cult solar al focului și al vetrei³³ asociază în mod natural căminului familial credințe magico-religioase, care continuă să străbată epoca romană³⁴.

Descoperirile de gropi rituale în siturile rurale din nordul Dobrogei, cu cadavre mutilate, schelete lipsite, în cea mai mare parte, de conexiune anatomică, și depuse direct în pământ, reprezintă un alt aspect al menținerii unor străvechi practici cu caracter magic-religios³⁵. În groapa G-19 din zona nordică a așezării de la Sarichioi–Sărătura s-au aflat resturile bulversate ale unui schelet uman, de sex feminin, cu craniul plasat la NV³⁶. În zona cuptorului nr. 1 din ferma de la Telița–La Pod, lipită de marginea răsăriteană a gropii de depozitare a bombardelor arse, a fost descoperită o groapă ovală, cu pereții drepți, adâncă de 0,86 m, la baza căreia se aflau depuse resturile unui schelet uman, într-o poziție nefirească. Lipsa unor părți din schelet și a conexiunilor anatomice evidențiază o înhumare secundară cu caracter ritual, într-o groapă care avusese, inițial, o altă funcționalitate. Dacă în Gr. 19 de la Sarichioi s-au găsit câteva fragmente atipice de ceramică romană, groapa rituală de la Telița era lipsită de orice fel de inventar³⁷.

³² Baumann 1979, 197-203, în special planul clădirii de la *Pomăsita*, cu cele două vetre din secțiunea S-1 (sud – nord).

³³ Pentru vechimea indo-europeană a acestuia, vezi Gimbutas 1989, 242. Grecii ionieni, creatori ai *Heladicului mijlociu*, au adus cu ei o serie de elemente culturale, specifice zonei bazinului danubian, printre care: acoperișul în două ape și *încăperile încălzite cu vetre* (*apud* Drimba 1984, 494). Din *epoca geometrică*, arhitectura templului grec, derivată din megaronul micenian, conceput ca „locuință a zeului”, domină întreaga arhitectura grecească. Cele mai vechi temple, din perioada secolelor X–VIII a.Chr. (ale Herei din Samos și Peloponez și al lui Apollo din Santorin) au *încăperea principală = megaronul propriu-zis înzestrată cu vatră* (Curinschi Vorona 1979, 15 *sqq.*)

³⁴ Aceste lucruri, socotite sacre, erau privite prin prisma sentimentului religios. Ori, una din funcțiile ideii magice este cea religioasă (Blaga 1987, 332-335). Cea mai cunoscută ipoteză asupra acestor practici cu caracter ritual, din mediul rural, evidențiază conținutul lor magic, urmare a perpetuării din timpuri preistorice a *cultului solar al focului, prin extindere, al vetrei și al locuinței*.

³⁵ Astfel de înmormântări rituale sunt cunoscute la Gurile Dunării, încă din prima epocă a fierului, în aria culturii Babadag (vezi Ailincăi, Topoleanu 2003, 46-47) și sunt întâlnite apoi în așezările geto-dacilor din epoca Latène-clasică (*cf.* Sîrbu 1987, 180; Sîrbu 1993, 40, 52).

³⁶ Baumann 1995, 183; Baumann 1998, 259, nota 68.

³⁷ Baumann 1983, 128; Baumann 1984, 53 și pl.VII/4.

2.0. În 1984, în complexul meșteșugăresc de pe *Valea Morilor* a fost descoperit un obiect de o importanță și o valoare excepțională. Piesa a fost găsită în pavilionul sudic al stabilimentului, rezervat locuinței proprietarului³⁸. Era căzută lângă un altar proptit de peretele de sud al unei încăperi, în dreapta intrării, împreună cu fragmentele arse ale unor oale de tip borcan, lucrate cu mâna³⁹.

Altarul scund⁴⁰, construit din pietre legate cu pământ, avea platforma pătrată, acoperită cu fragmente de *tegulae*. Obiectul, confecționat din lut, înfățișează capul, gâtul și partea superioară a bustului unui idol antropomorf. Tehnica, maniera de execuție, prin modelare manuală a argilei grosiere și realizarea plastică a figurii sunt de veche tradiție geto-dacică.

Arderea incompletă și netezirea cu grijă a suprafeței de culoare negru-brună au imprimat statuetei aspectul unui fragment de vatră fățuită. Figura plată, ovală, a idolului, cu nasul acvilin, bărbie împinsă înainte și ochi proeminenți, oftalmici, este dominată de lipsa gurii.

Într-una din lucrările sale, V. Sîrbu aprecia că semnificațiile figurinelor antropomorfe pot fi precizate atât de contextul arheologic al descoperirilor, cât și de iconografia lor⁴¹. Considerându-le reprezentări ale unor practici magic-religioase, autorul credea că apariția lor trebuie privită „ca o resurrecție plastică a unor credințe magico-religioase la un anumit stadiu de dezvoltare a vieții spirituale”. Excluzând posibilitatea apartenenței lor unor divinități din panteonul geto-dacic, întrucât lipsesc astfel de descoperiri din edificiile publice „oficiale” din perioada clasică a civilizației geto-dacice, Sîrbu afirma că, atât vechimea, tipologia, cât și aria de răspândire sunt concludente pentru originea lor locală. Desigur, cercetătorul avea în vedere, în primul rând, micile statuete antropomorfe, larg răspândite în prima și a doua epocă a fierului în lumea traco-geto-dacă⁴² și al căror conținut magic este indubitabil⁴³.

³⁸ Baumann 1995, 280-281.

³⁹ Oale-borcan, asemănătoare celei de la *Hogea*, din sec. IV p.Chr., s-au descoperit și-n alte situri pe *Valea Teliței*: în ferma *La Pod* (vezi Baumann 1983, 192, cat. 19, fig. 54/5) și în așezarea de la *Amza* (Baumann 2000, 202, Locuința L-12).

⁴⁰ Despre altarele geților: Vulcănescu 1987, 130-131, amintește un studiu al său din 1976 (*Aspetti di civilizzazione e di cultura getica nell'opera di Ovidio*), publicat în *Acta Conventus omnium Ovidianis studiis fovendis*, București, 615-622, în care, referindu-se la interesul lui Ovidius pentru ambientul mitic al geților, evidențiază și faptul că poetul pomenește **altarele scunde** ale acestora.

⁴¹ Sîrbu 1987, 113.

⁴² Reluând în 1999 problema idolilor antropomorfi, Sîrbu preciza că, la acea dată, erau cunoscute cca. 280 de figurine antropomorfe, din 50 de situri hallstattiene de pe teritoriul României (Sîrbu 1999, 47-89).

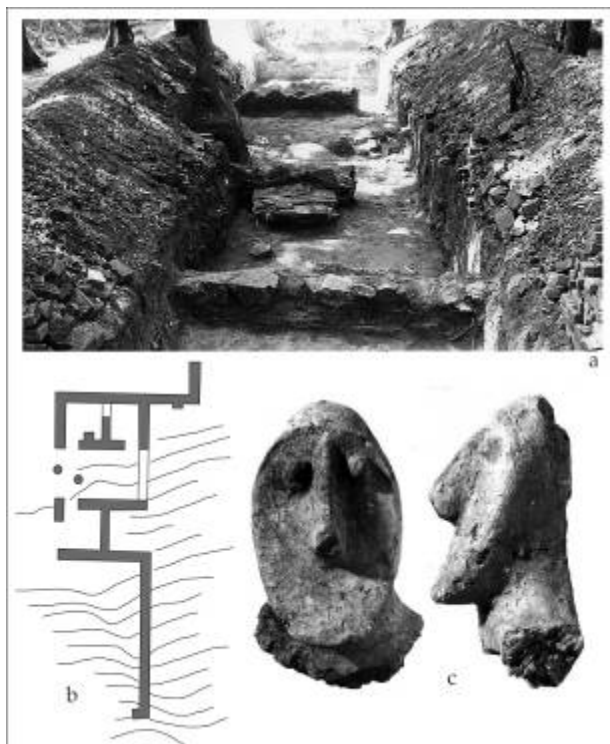


Fig.1. a, b. Vedere asupra locului din *officina* de pe Valea Morilor, unde a fost descoperit altarul; c. idolul antropomorf „fără gură” / a, b. View of the area in *officina* from Valea Morilor, where the altar was found; c. anthropomorphic “mouthless” idol.

Am insistat asupra acestor păreri, întrucât printre figurinele prezentate mai sus, au fost înseriate și statuetele antropomorfe din groapa rituală de la Cârломănești (jud. Buzău), publicate de M. Babeș în 1977⁴⁴, singurele descoperiri de pe teritoriul României cu care piesa de pe Valea Morilor prezintă asemănări stilistice, cu toate că le desparte o jumătate de mileniu.

Apreciind iconografia pieselor descoperite la Cârломănești, Babeș găsisse argumente ale celtismului acestora, în redarea nasului acvilin și a bărbiei împinse înainte, ipoteză respinsă în 1982 de M. Gramatopol⁴⁵. Pentru acesta din urmă nu existau dovezi peremptorii ale preexistenței unui model celtic al figurinelor de la

⁴³ Vezi, în acest sens, prezentarea figurinelor antropomorfe din cele două „truse” descoperite la Babadag, cu comentariile autorului – Jugănaru 2003, 75-90.

⁴⁴ Babeș 1977, 336 *sqq.*, fig. 2 (Gr. 65).

⁴⁵ Gramatopol 1982a, 103, 107-109.

Cârlomănești, redarea bărbiei fiind aidoma detaliilor respective pe plăcile de la Letnița, Bulgaria⁴⁶, iar nasul acvilin poate fi văzut și pe aversul monedei de tip *Jiblea pandacic*, din sec. IV-III a.Chr.⁴⁷.

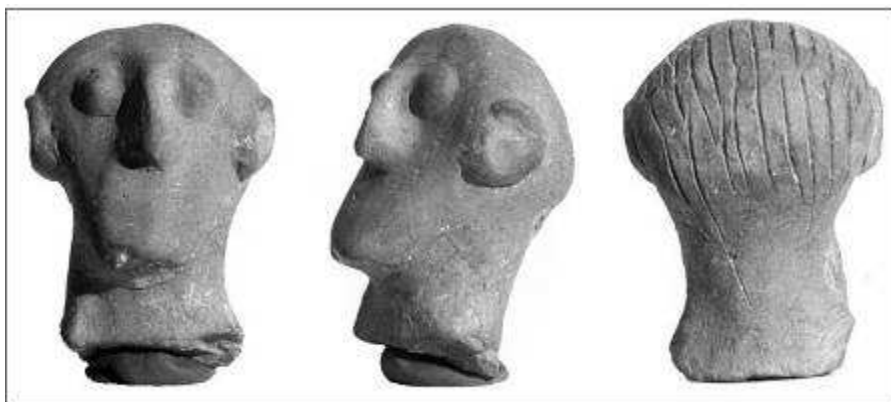


Fig. 2. Cap de idol descoperit într-o groapă rituală la Cârlomănești, jud. Buzău /
Idol head found in a ritual pit at Cârlomănești, Buzău County.

Atât la Cârlomănești, cât și la Telița, avem de-a face cu „idoli fără gură”, cu toate că sunt total diferite contextele arheologice ale celor două descoperiri. Preocupări mai vechi asupra acestor descoperiri au existat și în literatura istorică din Franța interbelică⁴⁸. Conform părerii lui J. Hubert, „idolul fără gură” apărea pe teritoriul Franței în reprezentări figurative în preistorie și la începutul evului mediu. Cele din epoca merovingiană se găsesc pe centiroane cu valoare talismanică și pe unul din colțurile relicvarului din biserica Saint-Benoit-sur-Loire, în a doua jumătate a sec. VIII, ceea ce a făcut ca sfântul Benoit să fie denumit *părinte al tăcerii și al rugăciunii*⁴⁹.

2.1. Pentru Gramatopol, populațiile traco-dacice, din marea familie a neamurilor indo-europene, aveau o gândire mitică prin care orice lucru se autodefinia printr-o dublă valoare⁵⁰. În aceste societăți artistul pare un „meșteșugar înțelept” care

⁴⁶ Venedikov 1965 (*apud* Gramatopol 1982, 90).

⁴⁷ Gramatopol 1982a, 109-117.

⁴⁸ A se urmări: Loth 1928, 7, 16; Hubert 1930, 115-117; Luquet 1930, 70-75; autori și lucrări citate de Deonna 1931, 229-230.

⁴⁹ Deonna, care-l citează pe Hubert, considera că absența unui organ în reprezentările primitive nu are valoare simbolică în nicio epocă, regiune sau artă, fiind „un expedient tehnic universal”, primitivismul care schematizează corpul uman, omite în mod voit organe care nu-i par indispensabile (Deonna 1931, 230).

⁵⁰ Gramatopol 1982a, 109. C. Levi-Strauss considera că societățile cu mod de gândire mitic se găsesc la jumătatea drumului între gândirea magică și cunoașterea științifică (Levi-Strauss

crează obiecte, în același timp cu valoare materială și valoare de simbol (ca obiecte de cunoaștere).

Încercăm să folosim această optică ca punct de pornire în descifrarea semnificației pieselor asemănătoare de la Cârломănești și Telița–Valea Morilor. Idolii masculini de la Cârломănești, în special cei reprezentați „călare”, par a sugera caracterul războinic al unei divinități autohtone⁵¹, întâlnită iconografic în epoca Latène pe piesele de la Agighiol, Letnița, pe paharul din argint din colecția Severeanu⁵², ca și pe aplicile-falere din tezaurul dacic de argint de la Surcea, unde sunt asociate grifonului și motivului vegetal. Această iconografie a fost transmisă apoi, prin filieră elenă, iconografiei *Eroului Cavaler* din epoca romană⁵³. De simbolistica acestei divinități, încă insuficient cunoscută, se leagă cultul străbunilor, al „sufletelor nemuritoare”⁵⁴, perpetuat și în epoca romană⁵⁵. Conținutul magic al idolilor de la Cârломănești, rezultantă a unei gândiri mitice străvechi, simbolizează într-adevăr, ceea ce M. Loth definea în 1928 ca „tăcerea morților”⁵⁶.

Aceste statuete nu au nicio legătură cu restul figurinelor prezentate de V. Sîrbu, rezultat al unor practici magico-religioase, întâlnite și în complexul arheologic de pe Valea Morilor în sec. al IV-lea p.Chr.

Aici, în zona de nord, destinată producției artisanale, a fost găsită o figurină de lut, asemănătoare numeroaselor figurine de origine locală⁵⁷. Figurina de la Telița are, însă, cap de pasăre, reprezentând probabil „imaginea aviformă a sufletului și a strămoșului”⁵⁸, ceea ce accentuează caracterul său magic. Prezența acestei piese în

1970, 164; Levi-Strauss 1978, 220). R. Vulcănescu vedea mitologia la jumătatea drumului între magie și religie (Vulcănescu 1987, 108).

⁵¹ Vezi afirmația autorului asupra identificării, în plastica de la Cârломănești, a unui personaj ecvestru înarmat – Babeș 1977, 340.

⁵² Vezi, la Gramatopol 1982a, 107, pl. 24/e, f; 25/ b, d; 27/ a,b; 50/b.

⁵³ Sanie 1981a, 210-211.

⁵⁴ Încărcătura magico-religioasă a acestor piese cu caracter funerar este fără echivoc. Consider că suntem în fața unor credințe în nemurire a căror substanță mitică este dată, în cazul pieselor de la Surcea, de prezența grifonului și a Cavalerului într-un cadru vegetal, asociere de elemente întâlnită în thanatologia geto-dacilor în epoca lor clasică, modificată în epoca romană, prin aceea, că locul grifonului a fost luat de șarpele păzitor al „arborelui sacru”; cf. Baumann 1991a, 263.

⁵⁵ În acest sens a se urmări Sanie 1981b, 174-195. Calul, ca simbol al imortalității, evocă apoteoza și eroizarea defunctului (Sanie 1981a, 210).

⁵⁶ Cf. Deonna 1931, 229.

⁵⁷ Baumann 1995, 291, Pl. 65/9 (*MIA Tulcea, inv.38.381*).

⁵⁸ Evseev 1994, 129, citându-l pe M. Eliade 1977, *Yoga. Immortalité et Liberté*, Paris, Payot, 326: *Acest mit al sufletului-pasăre conține în germen toată metafizica autonomiei și libertății spirituale a omului.*

officina de pe Valea Morilor are o importanță aparte, în contextul menținerii, în sec. al IV-lea p.Chr., a acestor practici magico-religioase în mediul rural al zonei. După părerea noastră, astfel de obiecte erau produse la comandă, pentru *pagani* din teritoriu. Aceștia le împărțeau, ne spune Evseev, în zilele de pomenire a morților, pentru a fi păstrate sau chiar purtate ca talisman⁵⁹.



Fig. 3. Statuetă antropomorfă descoperită la Telița–Valea Morilor /
Anthropomorphic figurine founded at Telița–Valea Morilor.

Zona colinară și împădurită a Dealurilor Niculițelului, udată de pârâul Telița și de afluentul său Cilio, era populată în antichitatea romană de numeroase ferme rurale de tip *villa rustica*⁶⁰. Economia acestora avea un caracter mixt, îmbinând meșteșuguri legate de prelucrarea ceramicii, a pietrei și a fierului, cu agricultura și viticultura pe suprafețe restrânse, cu apicultura și păstoritul⁶¹. Idolul „fără gură” de la Telița–Valea Morilor reprezintă, însă, un unicat al plasticii cultuale de pe teritoriul României, fiind, totodată, o piesă singulară ca valoare magico-religioasă. De aceea, contextul arheologic al descoperirii necesită o scurtă prezentare, pentru a reaminti aspecte peste care am trecut mai ușor în publicațiile anterioare.

În jurul localității Niculițel au fost documentate numeroase ferme cu caracter păstoresc⁶². O descoperire din anul 1973, făcută în una din aceste ferme, îl înfățișează

⁵⁹ *Apud* Evseev 1994. Șanțuirea din jurul gâtului fiind un indiciu al prinderii lor cu o curelușe.

⁶⁰ Baumann, 1983, 87-106; 123-132; Baumann 2000, 231-240.

⁶¹ Baumann 1989, 53-59; Baumann, 1995, 398-437; Baumann 1998, 250-258

⁶² Baumann 1983, 71-75.

pe *Priapus*, divinitate arhaică agrestă, ca și *Silvanus*, în ipostaza de protector al turmelor și păstorilor⁶³.

Un altar *priapic* descoperit la începutul sec. XX în curtea Mănăstirii Celic-Dere a fost sculptat în bloc de calcar cretacic în altorelief, în nișă. Altarul îl înfățișează pe zeu cu barbă și căciulă rotundă pe capul din care pornesc doi ciorchini mari de struguri⁶⁴. Dacă la Niculițel *Priapus* preia atribute animaliere, proprii satyrilor, pentru a ilustra un simbolism cultural familiar mediului păstoresc⁶⁵, lângă Telița, pe valea Cilicului, *Priapus* apare ca zeu al fertilității viilor și livezilor, identificându-se cu *Dionysos*. Ca și în cazul statuetei de la Niculițel, suntem în fața unui monument cu caracter sincretist, și în acest sens ciorchinii din creștet și fructele din poală simbolizează abundența și fertilitatea viilor și livezilor, în general, a vegetației din zonă.

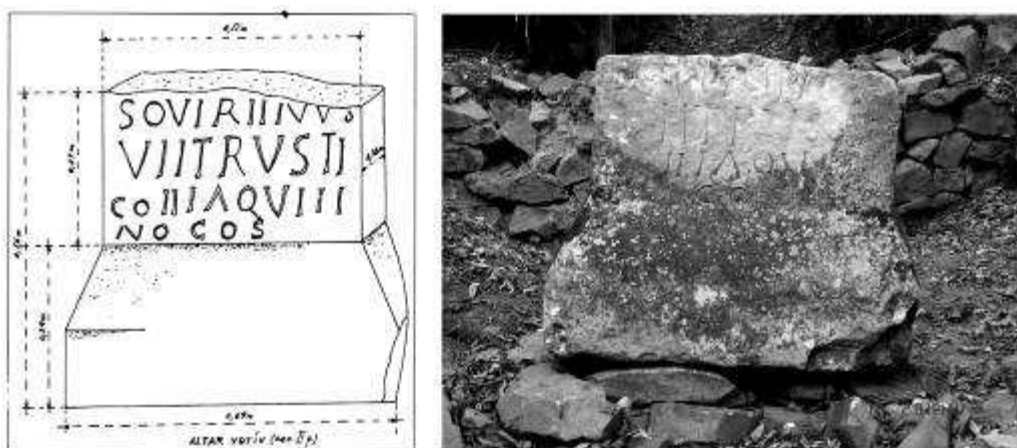


Fig. 4. Altar votiv descoperit în officina de la Telița–Valea Morilor /
Votive altar found in officina from Telița–Valea Morilor.

2.2. Complexul de olărit din sec. al IV-lea p.Chr., de pe *Valea Morilor*, din punctul *Hogea*, aflat în extremitatea de vest a localității Telița, se află într-o zonă care, din antichitate, a fost și a rămas până în prezent, împădurită. În cursul săpăturilor au fost descoperite și obiecte anterioare sec. IV, printre care monede romane timpurii, partea inferioară a unui altar votiv din calcar și trei fragmente din calcar, sculptate, desprinse dintr-un relief distrus. Altarul conține o inscripție trunchiată, pe care s-a păstrat

⁶³ Baumann 1984, 208, nr. 3 (*Priapus*).

⁶⁴ Semnalat de C. Moisil în 1911, altarul a fost publicat de D. Tudor în 1935, 29, nr. 18, fig.6. Vezi Baumann 2006, 225-242.

⁶⁵ Pe două reliefuri votive din München, *Priapus* însoțește turma de bovine, alături de păstor (cf. White, 1970, fig.73-74).

informația despre un anume *Vir(ius) Linus* veteranul, care a pus un *ex votum*, în urma unui vis, pe vremea consulilor Rusticus și Aquilinus⁶⁶, colegi de consulat în anul 162 p.Chr., pe când era împărat Marcus Aurelius⁶⁷. Avem de-a face, așadar, cu un altar votiv, închinat („în urma unui vis”) de către veteranul Virius Linus, probabil în calitate de fermier, unei divinități cinstite în zona respectivă. Într-una din construcțiile stabilimentului, altarul a folosit ca bază pentru susținerea unui stâlp, dar grija cu care suprafața scrisă a fost așezată în jos, pentru a fi protejată, ne îndeamnă să credem că meșterii din sec. IV, care însoțiseră gestul lor cu o monedă de argint, denar de la Diva Augusta Faustina⁶⁸, pusă sub altar, aveau știință de caracterul cultural al monumentului.

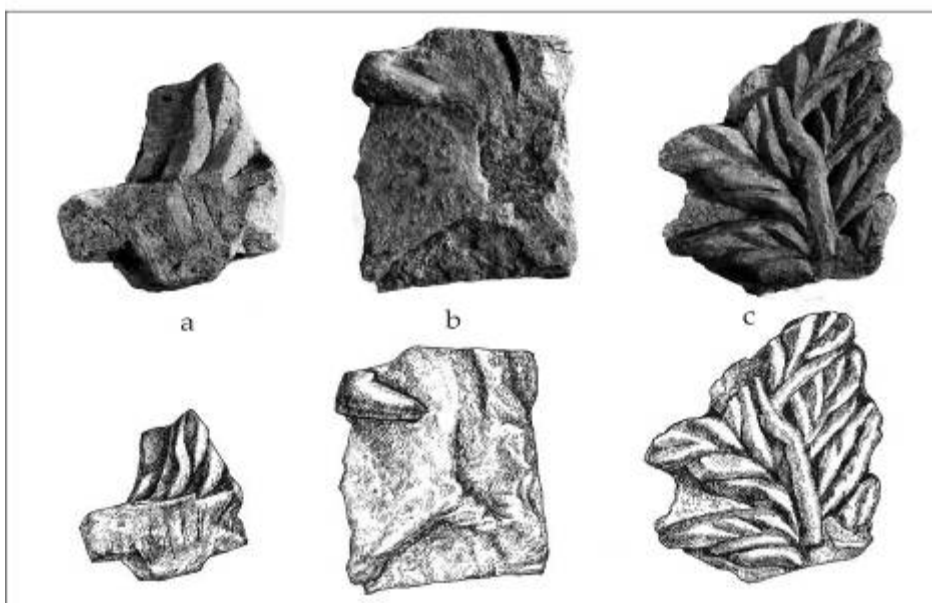


Fig. 5. Fragmentele de calcar sculptate descoperite în *officina* de pe Valea Morilor /
Sculpted limestone fragments found in officina from Valea Morilor.

Cele trei fragmente sculptate în basorelief au păstrat imaginea unei crengi groase de copac înfrunzit și laba piciorului unui personaj uman⁶⁹. Cu rezerva cuvenită, le considerăm corespunzătoare schemei iconografice a lui *Silvanus*, prezentată mai

⁶⁶ Baumann 1995, 295 și 393, pl. 79: [...*ex vi*] so (*posuit*) *Vir(ius) Linus v<e>t (eranus) Rustico et Aquilino co(n)s(ulibus)*.

⁶⁷ Cf. IDR 1975, 203-205, *Tab.Cer.D*, III.

⁶⁸ Baumann 1995, 292.

⁶⁹ Baumann 2006, 228-230.

sus⁷⁰, cu bune analogii în Transilvania⁷¹, după cum altarul votiv se poate înscrie, după părerea noastră, printre epigrafele închinat aceleleași divinități.

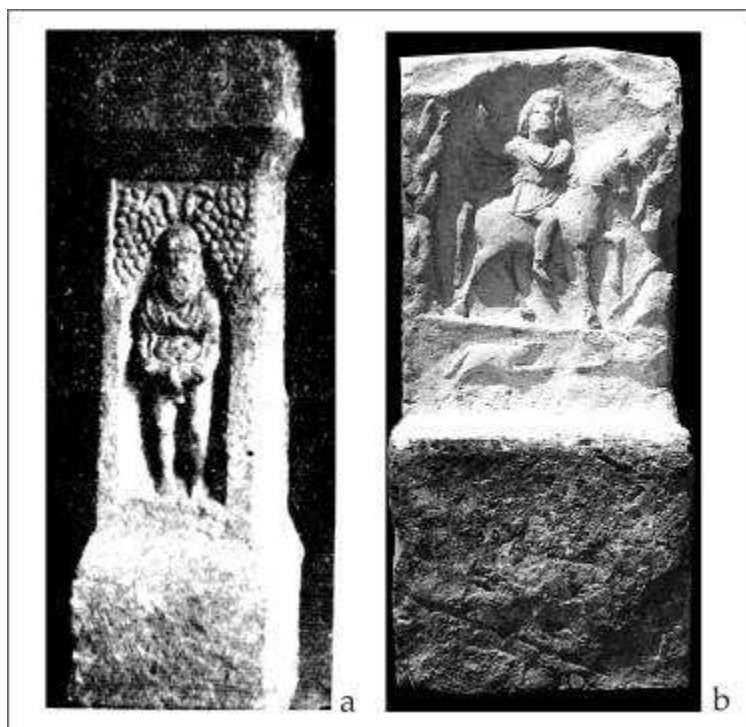


Fig. 6. Altare votive descoperite în nordul Dobrogei / *Votive altars found in northern Dobruđa*: a. Telița–Valea Cilicului; b. Traian, com. Cerna.

Tema pădurii, în majoritatea civilizațiilor antice, era încorporată gândirii mitice⁷². Se pare că adorarea celor două divinități agreste, *Silvanus* și *Priapus*, se făcea în locuri consacrate, în jurul unor altare plasate în aer liber, în cânguri și dumbrăvi.

⁷⁰ *Supra*, nota 24.

⁷¹ Rusu 1973, 397 fig.5.

⁷² Referitor la diferența dintre gândirea magică și gândirea mitică, vezi Blaga 1987, 220-221, citez: „*Gândirea magică* implică întotdeauna ideea, fie a unei substanțe magice (care constituie identitatea misterioasă între ființe total diferite), fie a unei puteri magice (despre care se pretinde că ar trece, cauzal, de la un lucru – imaginea desenată a unei ființe, asupra ființei propriu-zise)”. *Ideea* nu poate desluși misterul, de vreme ce continuă să-l păstreze, spre deosebire de *gândirea mitică* care convertește imaginar misterul. *Gândirea mitică* este „o revelare, sub unghi configurativ, împlinită, a misterului”, pe când „*gândirea magică* înseamnă mai curând o semirevelare stereotipă a misterelor existenței” (291)

Monumentul lui Priapus de la Telița, specific primei jumătăți a sec. III, ca și monumentele votive de pe *Valea Morilor*, legate de cultul lui Silvanus, au fost produse în ateliere locale, aflate pe proprietățile funciare din zonă, pentru a fi așezate în astfel de locuri consacrate⁷³.

În Dacia, existența unor locuri de cult, destinate lui Silvanus, în mediul rural, este documentată arheologic și epigrafic: crânguri sacre, propuse pe Valea Sângeorgiului⁷⁴, și un *lucus* descoperit la Alburnus Maior⁷⁵. În Dobrogea, un astfel de loc, destinat cultului lui Silvanus, îl bănuim în crângul din vecinătatea de vest a localității Telița, în punctul *Hogea* de pe *Valea Morilor*⁷⁶, în locul în care, peste un secol și jumătate, se puneau bazele unui complex meșteșugăresc.

2.3. Revenind la capul antropomorf descoperit lângă altarul „locuinței proprietarului”, încercăm să-i descifrăm semnificațiile și se naște întrebarea firească, dacă obiectul aparține fondului etnic autohton, și, dacă nu, cine sunt creatorii lui?

În acest context, trebuie menționate descoperirile similare de capete cu torsuri, făcute în sudul Ucrainei, în zona vechiului *Regat Bosporan*, la Semenovkii, Mîsovka, Tasunovo, Kimerike, Ilurat, în Crimeea, la Ialta și Neapole scitic, în Pricuban, în așezările de la Danilovka și Caravan⁷⁷. Cele mai timpurii descoperiri aparțin epocii elenistice, sec. al III-lea a.Chr., cele mai târzii sec. al III-lea p.Chr. Kruglikova le-a considerat reprezentări ale unor divinități feminine legate de cultul fertilității, cu o iconografie apropiată de aceea a idolilor primitivi din Rhodos, Cipru și Egina, din prima jumătate a sec. V a.Chr.⁷⁸

Avem de-a face, așadar, cu o iconografie, dacă nu comună, răspândită, însă, pe spații largi, în părțile de răsărit și de sud-est ale Europei, din sec. al V-lea a.Chr. până în sec. al IV-lea p.Chr. În cadrul aceleiași iconografii, valoarea simbolică a

⁷³ Kernbach 1989, 341, s.v. *Silvanus*. Cultul lui Silvanus provine probabil dintr-o formă de dendrolatrie legată de un tabu primitiv (569) iar originea dendrolatriei se află în animism – totemismul arboreal fiind un aspect inedit al complexului animologic specific civilizațiilor de tip gentilic (477). Din acest complex s-a născut ideea identificării arboreului „preferat” cu *Pomul Vieții* (Vulcănescu 1972, 7-22).

⁷⁴ Popa 2001, 104 (IDR, III, 1977, 33)

⁷⁵ Popa 2001, 105 (Wollmann 1985, 253-296); *apud* Chouquer, Favory 2006, 135, s.v. *Lucus* = pădure sacră folosită ca element de bornaj, în care găsim un cult închinat lui Silvanus.

⁷⁶ Ipoteză formulată încă din anul 2006 (Baumann 2006, 230). Ipoteza noastră are în vedere și descoperirea, în zona vestică a stabilimentului, a unui fragment de calcar, sculptat în genul altarelor, cu bazamentul trapezoidal, neinscripționat (Baumann 1995, 303, campania de săpături din 1990), care pare să fie o *bermula*, un *terminus angustus* – bornă întrebuințată ca element de bornare a limitelor unui *lucus* (Chouquer, Favory 2006, 47, 135, 201).

⁷⁷ Kruglikova 1970, 100, 108, fig. 2, pl. 50-51.

⁷⁸ Kruglikova 1970, 109.

reprezentărilor poate fi diferită de la o zonă la alta, de la un timp istoric la altul, și în acest sens cazul idolilor de la Cârlomănești și de la Telița, este semnificativ.

În privința valorii magice a acestui gen de creații artistice, Mircea Eliade făcea precizarea că „gesturile figurilor antropomorfe erau încărcate nu numai de semnificație, ci și de putere”⁷⁹.

Din *Dicționar-ul* lui I. Evseev *de simboluri și arhetipuri culturale* cităm: „**Capul** simbolizează principiul activ, inteligența, autoritatea de a governa ... I se atribuie un caracter sacru, deoarece *este considerat sediul spiritului, al sufletului și al forței divine (manei)*”. „**Gura** este simbolul forței creatoare, al medierii, dar și al distrugerii...*Gura e asociată focului, care, la rândul său, e pus în legătură cu verbul (vorbirea)*. Gura închisă și buzele strânse semnifică păstrarea unui secret...*inteligența și inspirația poetică pot fi redate și prin imaginea unui cap lipsit de gură*”⁸⁰.

Cum pot fi interpretate aceste informații, când, și în prezent, „au rămas necunoscute mituri nominale fără rituri, cum ar fi riturile focului terestru și solar”⁸¹

În contextul activităților productive desfășurate în *officina* de pe Valea Morilor, meșterul-proprietar este un *stăpân al focului* care operează trecerea miraculoasă de la o stare la alta a materiei, în condițiile în care cuptorul înlocuiește „matricea telurică”⁸². Activitatea sa zilnică se constituie într-un „microunivers” care „devine un centru misterios și sacru, bogat în semnificații”⁸³. Se creează o legătură intimă între arta meșteșugarului și tehnicile oculte, menținută până târziu în evul mediu, care îi dau acestuia siguranța păstrării „secretelor” meseriei.

Prezența capului de „idol fără gură” în interiorul locuinței proprietarului *officina*-ei de la Hogeia semnifică, după părerea noastră, reprezentarea plastică a inteligenței, forței creatoare și autorității unui mânăitor al focului. Maniera de execuție a idolului și descoperirea sa lângă un altar specific populației autohtone, ne pun în fața unui produs local, semnificând purificarea prin foc a materiei care stătea la baza activităților artizanale ale stabilimentului. Avem în vedere nu numai materia argiloasă, din care erau produse obiectele ceramice, ci și fierul brut⁸⁴, din care se făceau numeroase unelte și ustensile, atât de necesare poganilor din vecinătatea

⁷⁹ Eliade 1981, 27.

⁸⁰ Evseev 1994, 28; Eliade 1981, 34, referindu-se la semnificația depozitelor neolitice de craniu, preciza că, se poate presupune un act magico-religios, întrucât capul (creierul) era considerat drept sediu al sufletului.

⁸¹ Vulcănescu 1987, 117.

⁸² Eliade 1981, 27.

⁸³ Eliade 1981, 35.

⁸⁴ Mai precis, buretele de fier obținut prin topirea minereului de fier în cuptoare speciale, ca cele descoperite la NV de localitatea Telița, din sec. II-III p.Chr. (Baumann 1983, 90-92).

comprexului meșteșugăresc. Desigur, producerea ceramicii utilitare reprezenta principala activitate productivă a *officina*-ei și, în acest sens, descoperirea cuptoarelor de ardere a obiectelor ceramice și a bazinului de fermentare a argilei constituie argumente irefutabile. În același timp, nu putem neglija existența unei cantități apreciabile de zgură de fier⁸⁵, urmare a activității artisanale de prelucrare a fierului prin forjare, ca și numărul mare de obiecte din fier forjat, provenit din clădirile stabilimentului, piese destul de diverse sub aspectul lor uzual⁸⁶.

Din aceste motive, considerăm că „idolul fără gură” de pe *Valea Morilor*, din vecinătatea localității Telița, reflectă, odată cu fenomenul perpetuării unui cult străvechi al vetrei și al locuinței, *cultul focului și al tuturilor meseriilor și produselor legate de foc*. În acest sens, putem spune că suntem în fața unei divinități locale asemănătoare lui Hefaistos, zeul magician al grecilor, care, „mai mult decât un zeu al focului, el a trebuit să fie un zeu patron al muncilor care presupuneau *stăpânirea focului*, altfel spus, o formă specifică și mai rară, de magie”⁸⁷.

Descoperirea unor obiecte de origine nord-pontică și prelucrarea unor produse ceramice specifice Regatului Bosporan, în sec. IV p.Chr., în complexul meșteșugăresc de la Telița–*Valea Morilor*⁸⁸, din teritoriul noviodunens, evidențiază și prezența *de facto* a unor elemente etnice provenite din zona nord-pontică. Capul idolului antropomorf are bune analogii pe malurile Azovului⁸⁹; o sabie scurtă din fier forjat, cu garda decupată în lățimea lamei, descoperită în 1990 (MIA Tl, inv. 42779), se încadrează în *tipul alanic*, fiind întâlnită în mediul bosporan, în sec. III și IV p.Chr.⁹⁰; amfora de la Telița, *tip III Valea Morilor* este asemănătoare *tipului II Myrmekion*, fiind întâlnită numai pe litoralul Mării de Azov, în centrele grecești de la Tanais și Myrmekion⁹¹; suportii ceramici pentru recipiente, descoperiți în zona cuptoarelor de la *Hogea*, se regăsesc la Tiritaki, tot în zona de nord a Mării Negre, din sec. V a.Chr. până în sec. IV p.Chr.⁹², ceramiștii nord-pontici întrebuintănu-i în procesul de producție, în special pentru susținerea amforelor.

⁸⁵ Baumann 1995, 273-274, 282.

⁸⁷ În cursul săpăturilor arheologice au fost recuperate peste 100 de obiecte metalice: unelte, ustensile, instrumente, piese de harnașament etc. A se urmări aceste descoperiri la Baumann 1995, 269-395.

⁸⁷ Eliade 1981, 281. Originile acestei divinități, a cărei structură arhaică este evidentă, au rămas necunoscute.

⁸⁸ Baumann 1995, 281, 302, 423, 427-429.

⁸⁹ Kruglikova 1970, 100 *sqq.*, fig. 2 și pl. 50-51.

⁹⁰ Planșă realizată de Maslenikov 1984, 316 (pl. 125a.)

⁹¹ Gaidukevici 1952, 206, fig. 124; Zeest 1960, 90-91.

⁹² Gaidukevici 1952, 24, 37, fig. 14, 33.

Teritoriile circumpontice au constituit întotdeauna o zonă de interferență geo-istorică, în care au acționat factori diverși, care au produs fenomene de întrepătrundere culturală, *interculturarea* reprezentând un fenomen *sine qua non* în înțelegerea istoriei vechi a comunităților omenești trăitoare pe aceste meleaguri.

Prezența produselor de proveniență nord-pontică la Gurile Dunării reprezintă un fenomen firesc, dacă ținem seamă de evoluția teritoriilor circumpontice după marea colonizare greacă. Trei momente mai importante au marcat evoluția politică a acestor teritorii: momentul Mithridates al VI-lea Eupator, politica pontică a marelui rege Burebista și încadrarea litoralului nord-pontic în sfera de influență romană⁹³.

Existența raporturilor comerciale avantajoase între vechile colonii grecești din spațiul pontic, pe de o parte, și vehicularea de variate produse, prin intermediul negustorilor și militarilor romani⁹⁴, pe de altă parte, explică prezența atât a produselor și a influențelor, cât și a persoanelor venite din spațiul nord-pontic, mai ales în condițiile modificării situației politice din teritoriile respective⁹⁵.

Aceste descoperiri, care evidențiază în sec. al IV-lea p.Chr. prezențe nord-pontice în *officina* de pe *Valea Morilor* și, prin extensie, la Gurile Dunării, demonstrează, o dată în plus, rolul civilizator al elenismului și importanța romanității dunărene în evoluția unor populații autohtone cu adânci rădăcini tracice⁹⁶.

⁹³ Zona nord-pontică era controlată de sarmații roxolani aflați în clientela Romei, încă din timpul lui Nero, și de regii bosporani, dependenți politic de Imperiu de pe vremea lui Augustus. În acest sens vezi DID II, 118.

⁹⁴ Baumann 2008a, 215.

⁹⁵ Bine organizați din punct de vedere militar în puternice confederații de triburi, *goții-thervingi* sau vizigoții își extind în sec. IV dominația de la Nistru până la Carpați, din nordul Moldovei până la Dunăre și Olt, în timp ce ținuturile răsăritene nord-pontice, până la Don și Marea de Azov, intră sub stăpânirea *goților-greuthungi*, a ostrogoților.

⁹⁶ Baumann 2009, 285–294. Menționăm, și cu acest prilej, produsele ceramice getice modelate cu mâna și săbiile de „tip tracic”, cu un singur tăiș, din perioada sec. IV-I a.Chr., descoperite în toată aria nord-pontică (Nazarov 1996, 401), ca și atestarea antropologică a tracilor în sec. IV a.Chr. la Berezan și în sec. IV-I a.Chr. la Olbia (Nazarov 1996a, 402), descoperiri care evidențiază, prin extensie, o prezență getică în aceste teritorii, înainte de cucerirea romană. Un studiu recent (Cojocaru 2004) istorico-epigrafic, destinat cunoașterii influențelor diferitelor etnii sub raport antroponomic, în contextul evoluției istorice a comunităților nord și nord-vest pontice, prezintă un tabel cu antroponime trace din perioada sec. VI-I a.Chr. Cea mai timpurie mărturie a prezenței tracice în zona cercetată datează de la începutul sec. V a.Chr. și provine din insula Berezan. Două dintre concluziile autorului prezintă un interes aparte: a) prezența tracilor în acest areal geografic, explicabilă mai ales prin *autohtonismul etniei respective la nordul Mării Negre*; b) *evidența arheologică* de care trebuie să se țină seamă, conform căreia, ceramica lucrată cu mâna, de factură tracică, este prezentă atât la Tyras și Olbia, cât și în Regatul Bosporan, până la realizarea sintezei pontice a lui Mithridates al VI-lea Eupator. În anul

În aceste condiții, ne putem gândi la idolul antropomorf „fără gură” de la Telița–Valea Morilor ca la o divinitate locală, reprezentată sincretistic din punct de vedere iconografic, ilustrând mai mult decât ceea ce Mihai Bărbulescu definea *interpretațio dacica* (*getica* – n.n.), și anume, un aspect particular de *sincretism mitologic*, fenomen în urma căruia, în cazul de față, *Silvanus*, divinitate arhaică agrestă, de origine italică, răspândită în mediul rural nord-dobrogean, și documentată arheologic, așa cum arătam mai sus, în punctul *Hogea*, de la Telița–Valea Morilor, asimilează, la începutul epocii romane târzii, conceptual și iconografic, atribuții ale unor divinități arhaice nord-pontice și grecești⁹⁷.

Elementul etnic autohton își face simțită prezența în stabilimentul de pe *Valea Morilor* prin numeroase alte obiecte și produse de factură locală⁹⁸. Dintre acestea, menționăm o aplică rotundă din fier forjat și trefilat; piesă de harnașament alcătuită dintr-o verigă decorată în centru cu doi balauri încolăciți, unul dintre ei, cu cap de lup, devorându-l pe celălalt⁹⁹. Cei doi monștri aflați în luptă sunt prinși de verigă prin opt piciorușe sudate.

Piesa prezintă interes în măsura în care capul de lup reprezintă un însemn totemic dacic¹⁰⁰, iar reprezentarea spiralică a dragonului pe aplica de la *Hogea* este întrucâtva asemănătoare decorului spiralic, alcătuit din frunze de acant terminate cu

25 a.Chr., Plautius Silvanus Aelianus instalează garnizoane romane pe țărmul sudic al Crimeei și, foarte probabil în Regatul Bosporan. Constituirea provinciei Moesia Inferior la Dunărea de Jos, în vremea Flaviilor, cu extinderea sa „burebistană”, reprezenta o formă de încadrare a neamurilor getice într-o singură provincie supusă Romei. Odată cu întărirea Regatului Bosporan, Imperiul roman își retrage trupele din interiorul acestuia, îi plătește subvenții în schimbul unor mercenari și-l sprijină în asigurarea supremației asupra sarmaților și taurosciiților din Crimeea. Împărțirea teritoriilor nord și nord-vest pontice, în sec. III și IV p.Chr., între confederațiile germanice ale goșilor, pare interesantă, întrucât ține seamă de principalul fond etnic, locuitor statornic pe aceste mari spații geografice: partea vestică continuând să fie locuită și-n această perioadă de populații de origine tracică, partea estică, populată de numeroase populații semi-nomade, aflate până atunci sub controlul Regatului Bosporan.

⁹⁷ Reamintim că Kruglikova consideră aceste reprezentări plastice, divinități ale vegetației și fertilității. Bărbulescu 1984 – citat de Vulcănescu 1987, 129 – se referă la divinități latine care „și-au suprapus atribuțiile peste vechi divinități locale”. *Silvanus* a cunoscut o largă răspândire în întreaga lume romană, fiindu-i asimilate sincretistic numeroase divinități locale. În acest sens, vezi și Pascal 1964, 170-176. Sincretismul mitologic, după Vulcănescu 1987, 119, apare după sinteza mitologiei dace cu cea romană și se menține sub influența creștinismului primitiv.

⁹⁸ Baumann 1995, 269-431.

⁹⁹ MIA Tl, inv. 43.337.

¹⁰⁰ Eliade 1980, 30-32 (*Dacii și lupii*)

capete de lupi cu gurile deschise, sculptat pe friza de sub metopele monumentului triumfal de la Adamclisi¹⁰¹. În acest caz, avem de-a face cu una din mărturiile arheologice care evidențiază perenitatea tradițiilor autohtone¹⁰², cel puțin până la începutul noului ev creștin.

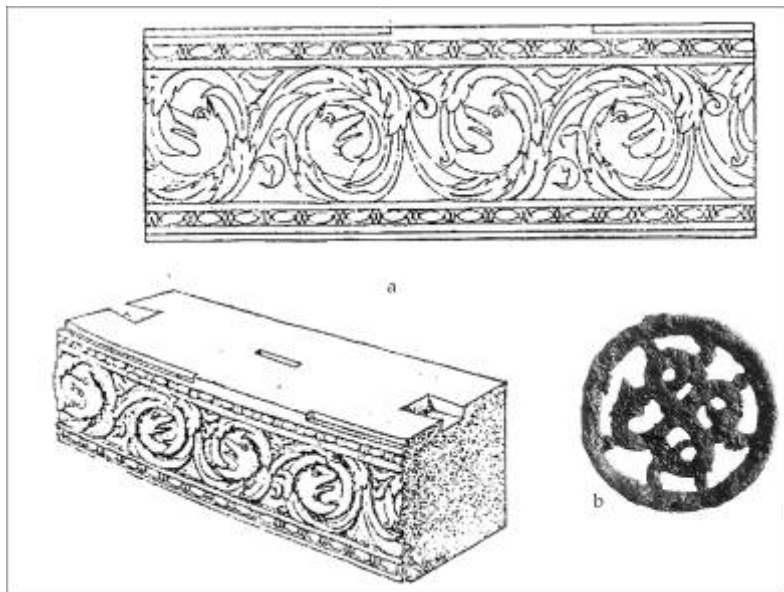


Fig. 7. Însemne totemice dacice pe o aplică descoperită în officina de pe Valea Morilor și pe friza de sub metopele monumentului triumfal de la Adamclisi / *Dacian totemic marks on a clip found in officina from Valea Morilor and on the frieze under the metopes of Adamclisi monument* (a. după / *according to Vulcănescu 1987*).

3.0. Până la victoria creștinismului, fenomenul perpetuării cultelor tradiționale ale *Eroilor*, legate de mântuire și nemurire, constituie un aspect particular al spiritualității autohtonilor din zona *limes*-ului nord-scythic.

M. Eliade evidențiază faptul că o trăsătură caracteristică a *Eroilor* este moartea lor¹⁰³. Speranțele populației rurale legate de regenerarea periodică a vegetației aveau în vedere triumful *Eroilor*. Și *Silvanus*, divinitate arhaică, a fost inițial un erou eliberator.

¹⁰¹ Vulcănescu 1987, 110.

¹⁰² Tradiție totemică - cf. Kernbach 1980, s.v. *Likanthropie*, 311.

¹⁰³ Eliade 1981, 301.

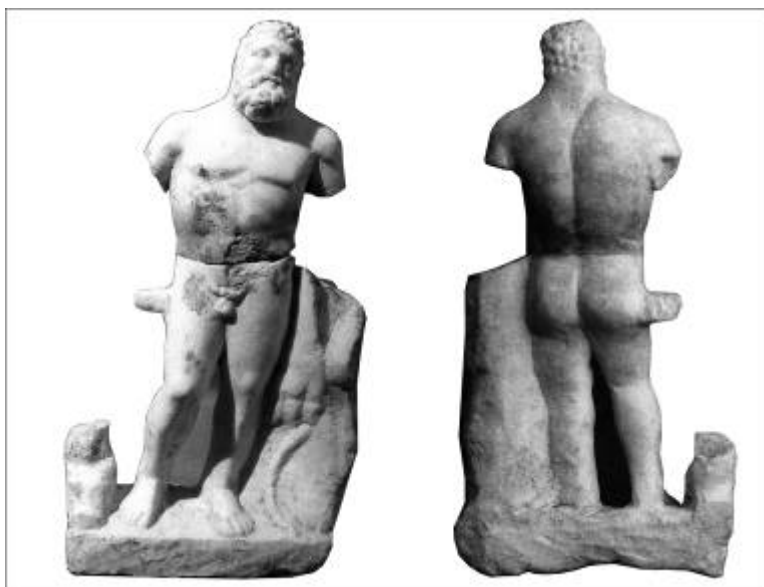


Fig. 8. Statuetă de marmură, reprezentându-l pe Hercules, descoperită în așezarea de la Telița-Amza, în interiorul unui sanctuar /
Marble Hercules statuette found in the settlement at Telița-Amza, inside the sanctuary.

Simbolismul religios relevat în iconografia acestor divinități¹⁰⁴, reprezintă un aspect particular al credințelor religioase despre viață și moarte ale populațiilor rurale romane din Dobrogea istro-pontică¹⁰⁵, pentru care moartea echivala cu o nouă zămislire¹⁰⁶.

Dovadă a intensității procesului de romanizare a comunităților rurale din zona Gurilor Dunării, în așezarea de la Telița-Amza este edificat în *epoca Severilor* un sanctuar destinat cultului *Eroilor* mântuitori și ocrotitori ai satelor, *Eroului-Cavaler*¹⁰⁷ și lui Hercules, fenomen care reflectă grefarea unor noi concepții religioase pe fondul intim, afectiv al autohtonilor.

¹⁰⁴ Vulcănescu, 1987, 89, de reținut: *Pomul Vieții* și creanga de conifer veșnic verde, ca *arbore totem-parțial*, la care, putem adăuga câinele, „animal chthonian...”, vestitor al morții și călăuză a sufletelor” (*apud* Evseev 1994, 22-23, s.v. *câine - asociat focului, purtător al energiei pământului etc.*)

¹⁰⁵ Este important să urmărim cadrul natural în care sunt plasate iconografic, atât Silvanus, cât și *Eroul Cavaler*.

¹⁰⁶ Ceea ce M. Eliade definea *eterna întoarcere* (Eliade 1949, 133).

¹⁰⁷ Kazarow 1918, s.v. *Heros* (*Ἡρώς*), RE Suppl. III, col. 1132-1149.

În anul 1987, în așezarea rurală de la Telița–Amza au fost descoperite două piese sculpturale, sparte din antichitate¹⁰⁸: un fragment dintr-o plăcuță votivă, cu reprezentarea părții din spate a calului și a faldurilor mantiei *Eroului-Cavaler*, și o statueta a *Eroului-Hercules* spartă în două¹⁰⁹. Cele două piese au fost găsite pe podeaua incendiată a unui sanctuar rectangular, distrus la sfârșitul sec. IV p.Chr.¹¹⁰, în spațiul intrării, în apropierea unui altar asemănător celui de pe *Valea Morilor*, lângă care a fost descoperit capul de idol antropomorf¹¹¹. Aceste descoperiri, adăugate la proporțiile edificiului și structurii sale conceptuale, evidențiază o construcție „țărănească” destinată celebrării de către săteni a unor vechi divinități populare, identificate sincretistic în cultul eroilor cu Hercules și cu *Eroul-Cavaler*. Analiza stilistică și tehnica de execuție a celor două piese votive ne pun în fața unor realizări artistice din prima jumătate a sec. III p.Chr.¹¹². Maniera stilistică aparține pe care o întâlnim în realizarea celor două piese sculpturale, și, mai ales a lui Hercules-îmbinare a *tipului Mastai* cu *tipul Farnese* – reprezintă o dovadă grăitoare asupra constituirii, la momentul respectiv, a unei arte sculpturale specifice provinciei romane de la Dunărea de Jos, care reflectă psihologia proprie populației din acest ținut¹¹³.

Descoperirea pieselor votive de la Telița–Amza, într-un context arheologic care indică sec. IV p.Chr., constituie un argument în favoarea afirmației de mai sus, cu privire la perpetuarea cultelor păgâne în mediul tradițional al romanității rurale și, în același timp, o nouă dovadă a intensității procesului de romanizare a populației autohtone.

¹⁰⁸ Ambele piese au fost publicate inițial în Baumann 1990, 6, fig. 4-5, apoi în lucrarea Baumann 1995, 28, 34-35, pl. 35/4-5. Piesele fac parte din patrimoniul MIA TI (inv. 40.382 – Hercules; inv. 43.163 – plăcuța Cavalerului).

¹⁰⁹ Baumann 1990, pl. 2-3.

¹¹⁰ Baumann 2007, 191-192.

¹¹¹ Baumann 1995, 280-283. O descoperire similară a fost făcută în 1984 în complexul meșteșugăresc de pe *Valea Morilor*, la aproximativ 3 km SV față de așezarea de la *Amza*, și contemporan cu aceasta în sec. IV p.Chr. Și în așezarea de la *Amza* avem de-a face cu un altar scund, construit din cărămizi legate cu pământ, cu platforma patruleteră (latura de 0,75 m) acoperită cu fragmente de țigle și cărămizi.

¹¹² Baumann 1991a, 119 – cf. Bordenache 1969, 71, nr. 131 (*statueta*). Tăblița poate fi încadrată printre reliefurile din *grupa A* din clasificarea lui Kazarov (Kazarow 1938, nr. 225, fig. 124; nr. 904, fig. 444).

¹¹³ Asupra fenomenului de întrepătrundere a credințelor religioase cu arta, de afirmare a acestora printr-o nouă expresie artistică, specifică timpului și populației trăitoare într-un spațiu geo-istoric dat, a se urmări Picard 1962, 7.

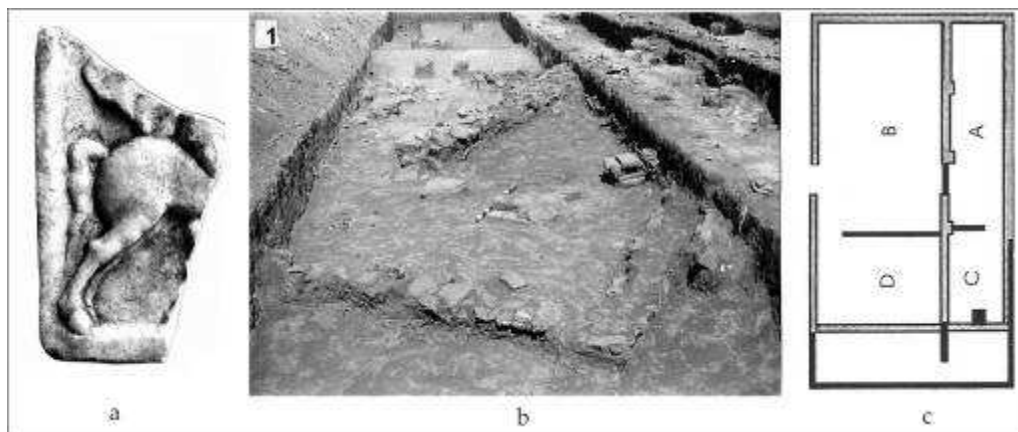


Fig. 9. a. Fragment de basorelief - plăcuță votivă cu *Eroul Cavalier*; b. locul altarului indicat de jalon în imaginea foto; c. locul altarului din sanctuarul de la Amza, în plan în spațiul C / a. *Bas-relief fragment – Hero Horseman votive plate*; b. *place of altar*; c. *place of altar in the sanctuary from Amza*.

Cei doi *Eroi* se identificau sincretistic cu vechi divinități locale populare¹¹⁴, ceea ce se reflectă în numărul impresionant de piese votive, plăcuțe și statuete de genul celor de mai sus, descoperite, în cea mai mare parte, în teritoriile moesice¹¹⁵.

Considerăm necesar să menționăm, cu acest prilej, și o descoperire de excepție, inedită până în prezent, făcută cu ocazia lucrărilor agricole în primăvară anulului 1991, în apropierea localității Traian, comuna Cerna¹¹⁶. Piesa, aflată actualmente în patrimoniul Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea, este un altar monumental, anepigrafic, de peste 1,60 m înălțime, cu imaginea *Eroului-Cavalier* aflat în ipostaza sa pașnică, dar cu sulia ridicată în mâna dreaptă. Ca și în cazul altarului priapic de pe *Valea Cilicului*, scena este sculptată în basorelief, în nișă, în bloc masiv de calcar devonian. Evident, altarul aparținea unui sanctuar¹¹⁷, distrus, ca și în multe alte locuri, din ignoranță, de lama tractorului.

¹¹⁴ Petolescu 1996, 228, cu referire specială la Dacia.

¹¹⁵ Pippidi, 1976, 323-324; Petolescu 1994, 267.

¹¹⁶ Amintim această descoperire, întrucât în zonă a fost descoperită și o plăcuță cu Cavalierul trac, publicată de Opaș 1973-1975, 128-130, fig. 1; reluată de Baumann 1984, 210-211, fig. 10.

¹¹⁷ Până în prezent nu avem cunoștință despre existența unui sanctuar al *Eroului - Cavalier*, pe teritoriul Dobrogei. Kazarov 1938 pomenește o serie de sanctuare ale *Eroului* pe teritoriul Thraciei, informație preluată de Vermaseren 1979. O discuție specială despre acest altar și problemele pe care le ridică, cu un alt prilej.

Alături de eroizarea defunctului, conținută mai ales în mesajul ideatic al Cavalerului¹¹⁸, și Hercules reprezenta un simbol al nemuririi, consecință a curajului moral, a luptelor duse, a suferințelor îndurate cu curaj pentru mântuirea omenirii¹¹⁹.

4.0. Caracterul eschatologic al cultelor respective le-au menținut, după părerea noastră, o vreme foarte îndelungată. Descoperirile de pe *Valea Teliței* relevă că venerarea *Eroilor* continuă în lumea satelor de la Gurile Dunării și în sec. IV p.Chr., în ipostaza de protectori, ocrotitori și mântuitori¹²⁰. Vechilor credințe ale geților, legate de cultul străbunilor, al sufletelor nemuritoare¹²¹, li s-a adăugat în epoca romană conceptul religios al mântuirii. În condițiile pătrunderii timpurii a ideilor paleocreștine¹²², noile concepții eschatologice pregătesc comunitatea rustică pentru marele salt în spiritualitatea creștină a sec. IV.

Înlocuirea treptată a cultelor și credințelor păgâne și victoria creștinismului sunt fenomene ale aceleiași proces dialectic, noua religie rămânând tributară credințelor magico-religioase străvechi, adânc înrădăcinate în spiritualitatea comunităților rurale, și nu numai. În cadrul acestui proces de lungă durată, credința în nemurire și veșnica nevoie de mântuire și de ocrotire a vieții oamenilor și a căminelor lor, manifestată syncretistic în *cultul Eroilor*, se încorporează organic celei mai umane și mai profunde credințe în mântuire și nemurire – religia creștină.

Adoptarea creștinismului de către populația satelor romanizate reflectă unul dintre cele mai complexe fenomene istorice petrecute în plan spiritual la începutul epocii romane târzii. În zona istro-pontică, și, în special, a *limes*-ului nord-scythic, unde pătura țărănească era puternică, cultura populară¹²³ era, așa cum arătam mai sus, deosebit de activă. În aceste ținuturi, cultura ecleziastică a trebuit să se înscrie în cadrele culturii populare, fapt relevat și arheologic de descoperirea unei biserici sătești, la mijlocul sec. IV p.Chr., în *pagus*-ul de la Telița–*Amza*¹²⁴.

Excepțională creație a mediului romanic autohton, biserica de la *Amza* reflectă fenomenul de pătrundere a creștinismului organizat în satele autohtone, în vederea răspândirii noii credințe, în condițiile unei conviețuiri de o jumătate de secol cu alte

¹¹⁸ Hamparțumian 1979; Sanie 1982, 176.

¹¹⁹ Devanbez 1970, 266-277.

¹²⁰ Florescu 1980, 181-182.

¹²¹ În acest sens, vezi cultul *Eroului-Cavaler*, despre care am amintit anterior. Remarcăm și faptul că, în cazul lui Herakles (Hercules la romani) „dacă simbolul acceptat de greci era obținerea nemuririi prin suferință, simbolismul structural al mitului e obscur” (Kernbach 1989, 219-221), ceea ce, considerăm că este valabil și pentru *Eroul-Cavaler*.

¹²² Baumann 2003, 171-173. Baumann 2004 (2005), 32-62; Baumann 2008b, 219-227.

¹²³ Le Goff 1986, 2, 10-11, 15-16.

¹²⁴ Baumann 1995, 31-34, pl. 17-18; Baumann 2000, 246-256; Baumann 2004 (2005), 64-70, fig. 10-11.

culte tradiționale, precum cele ale *Eroilor*. Această realitate evidențiază un grad de toleranță nebanuit și nemaîntâlnit la acești *paganii*¹²⁵.

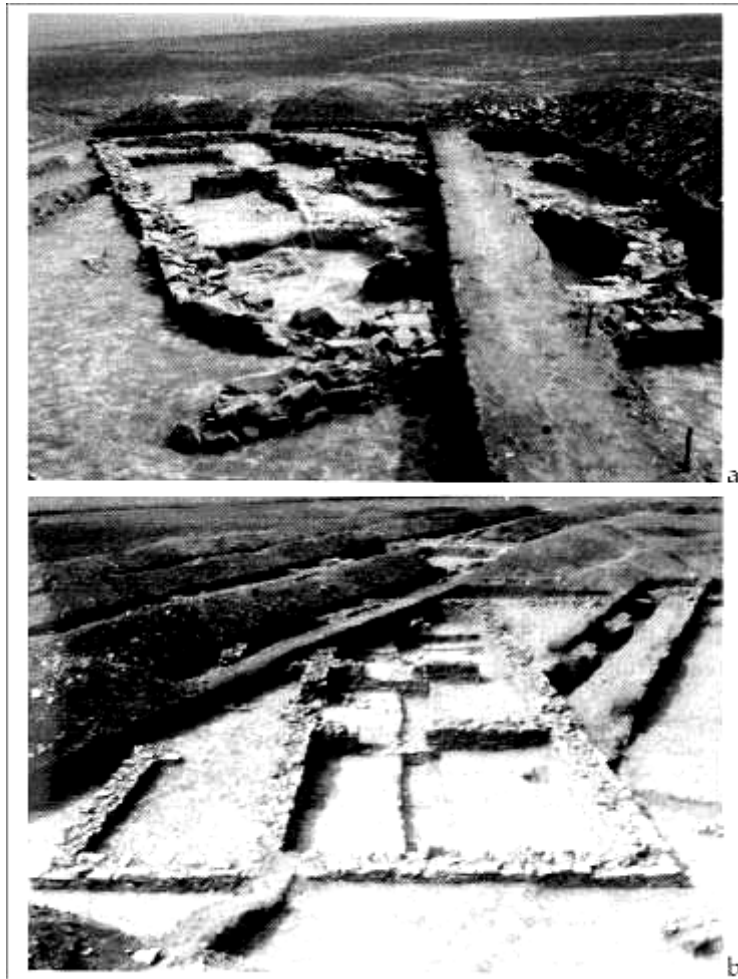


Fig. 10. Bazilica paleocreștină de la Telița–Amza /
Paleochristian basilica from Telița–Amza (photo M. Matarangă 1988).

În a doua jumătate a sec. IV p.Chr., în baza unei noi legislații imperiale, elaborată în manieră creștină¹²⁶, care se dorea a fi pe măsura intoleranței romane din

¹²⁵ Baumann 2004 (2005), 69-70.

¹²⁶ Decretul imperial din anul 356 p.Chr., al împăratului Constantius II, de închidere a templelor și de pedepsire cu moartea a celor care se închinau idolilor (Câteia 2004, 531), considerăm că a marcat hotărâtor momentul definirii unei noi noțiuni, aceea de *păgân*.

primele secole după Hristos¹²⁷, este posibil ca sanctuarul *Eroilor* din așezarea de la Telița–Amza să fi fost părăsit sau distrus parțial¹²⁸. Credem, totuși, că acest fapt nu s-a întâmplat atunci, tocmai datorită comuniunii spirituale a *pagani*-lor, care va impune creștinismului isto-pontic, un conținut „popular”, transmis apoi întregii creștinătăți carpato-dunărene. Nu putem afla ce s-a întâmplat la sfârșitul secolului, când fenomenul de distrugere sistematică a lăcașurilor și statuilor păgâne a căpătat un caracter devastator, extinzându-se și în mediul rural¹²⁹, deoarece așezarea de la Telița–Amza a fost distrusă și părăsită.

Bibliografie

- Ailincăi, S., Topoleanu, Fl. 2003, *Noi complexe cu oseminte umane în așezarea de tip Babadag de la Niculițel-Cornet*, Peuce, S.N 1, 46-47
- Babeș, M. 1977, *Statuetele geto-dace de la Cârломănești*, SCIVA, 3, 319-352.
- Baumann, V.H. 1973-1975, *Observații arheologice asupra poziției și cronologiei asezărilor romane din zona de nord a Niculitelului*, Peuce 4, 109-124.
- Baumann, V.H. 1979, *Cercetări arheologice în zona Sarica–Niculițel*, Materiale, 197-203.
- Baumann, V.H. 1980, *Deae Minervae, matri musarum*, Peuce 8, 289-290.
- Baumann, V.H. 1983, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.
- Baumann, V.H. 1984, *Piese sculpturale și epigrafice în colecția Muzeului de istorie și arheologie din Tulcea*, Peuce 9, 207-233, 597-630.
- Baumann, V.H. 1989, *Cu privire la cultura viței-de-vie în nordul Dobrogei, în antichitatea romană*, RMM 31, 53-59.
- Baumann, V.H. 1990, *Mărturii ale spiritualității populației autohtone din zona limes-ului nord-scythic în secolul al IV-lea e.n.*, RMI 2, 3-11.
- Baumann, V.H. 1991a, *Cultul lui Hercules în așezările romane din zona Poșta–Telița (județul Tulcea)*, Peuce, 10, 117-120, 139-144.
- Baumann, V.H. 1991b, *O piesă deosebită de torentică romană. Grifonul de la Telița*, Pontica 24, 263.

¹²⁷ Trousson 1997, 20-30

¹²⁸ O refacere a spațiilor sudice și o nouă compartimentare a edificiului în a doua jumătate a sec. IV p.Chr. au fost surprinse arheologic (Baumann 2007, 192).

¹²⁹ Dintr-un document oficial din 10 iulie 399 p.Chr., al cancelariei împăratului Theodosius I, aflăm că acest fenomen, aducător de pagube materiale și morale, s-a extins în întreg imperiul, pricinuind pierderi mari și în lumea satelor: „*Si qua in agris templa sunt; sine turba ac tumultu diruantur. His enim delectis alque sublatis omnis superstitioni materia consumetur*” – apud Pippidi 1969, 303.

- Baumann, V.H. 1993, *Appareils et édifices romains de caractère rural dans la zone du limes nordscythique*, în Alicu, D., Bögli, H. (eds.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain (II^e-IV^e siècles après J.-C.)*. Actes du I^{er} Colloque Roumano-Suisse, Cluj-Napoca, 163-172.
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p.Ch)*, BibliIP-A 1, Tulcea.
- Baumann, V.H. 1997, *La céramique utilitaire du IV^e siècle fabriquée par l'officina romana de Valea Morilor (Telița, dép. de Tulcea)*, în *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Moesie Inferieure*, Timișoara, 31-53 (+ 14 planșe).
- Baumann, V.H. 1998, *Fermiers et autochtones dans la Dobroudja romaine*, în Baumann V.H. (ed.), *La politique édilitaire. Actes du III^{eme} Colloque Roumano-Suisse. La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae*, Tulcea, 250-258.
- Baumann, V.H. 2000, *Scurtă privire asupra ocupațiilor agricole din mediul rural al Dobrogei romane*, în Oberländer-Târnoveanu, E., Iacob, M., Topoleanu, F. (eds.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare (1950-2000)*, Tulcea, 231-246.
- Baumann, V.H. 2003, *Vestigii paleocreștine descoperite în mediul rural autohton de pe Valea Teliței, județul Tulcea*, în *Studia Historica et Theologica (Omagiu profesorului Emilian Popescu)*, Iași, 169-183.
- Baumann, V.H. 2004 (2005), *Sângele martirilor*, Constanța-București.
- Baumann, V.H. 2006, *Culte romane agreste – Divinități arhaice pe teritoriul Dobrogei – Silvanus și Priapus*, în Mihăilescu-Bîrliaba, L., Bounegru, O. (ed.), *Studia Historiae et Religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie*, București, 225-242.
- Baumann, V.H. 2007, *Edificiile publice din așezarea romană de la Telița–Amza, jud.Tulcea*, Peuce, S.N. 5, 187-204 .
- Baumann, V.H. 2008a, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, Peuce, S.N. 6, 207- 250.
- Baumann, V.H. 2008b, *Anciens témoignages chrétien à Noviodunum*, în Ailincăi, S., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 219-227.
- Baumann, V.H. 2009, *Note referitoare la istoria veche a teritoriilor nord și vest-pontice*, în Zanoci, A., Arnăut, T., Băț, M. (eds.), *Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiță, annoseptuagesimoaetatissuae, dedicatur*, Chișinău, 285-294.
- Bărbulescu, M. 1984, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj Napoca.
- Bărbulescu, M. 2001, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța.
- Bichir, Gh. 1973, *Cultura carpică*, București.
- Bichir, Gh. 1984, *Geto-dacii din Muntenia epoca romană*, București.
- Blaga, L. 1987, *Trilogia valorilor*, în *Opere* 10, București.

- Bordenache, G. 1969, *Sculpture grecque et romane nel Museo Nazionale di Antichita di Bucarest*, I, București.
- Câteia, A. 2001, ΥΠΟΓΡΑΜΜΟΣ – Modelul neotestamentar al martiriului, *Pontica* 33-34, 525-534.
- Chouquer, G., Favory, F. 2006, *Dicționar de termeni și expresii gramatice*, Iași.
- Cojocar, V. 2004, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I î.e.n. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
- Covacef, Z. 2002, *Arta sculpturală în Dobrogea romană sec. I-III*, Cluj-Napoca.
- Cumont, Fr. 1904, s.v. *Priapus*. în Daremberg Ch., Saglio E., *Dictionnaire des antiquités grecque et romaines*, IV, Paris, 645-647.
- Cumont, Fr. 1909, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, I, București.
- Curinschi Vorona, Gh. 1979, *Istoria universală a Arhitecturii*, II, București.
- Deonna, W. 1931, *Les figures humaines sans bouche*, RA 33, Paris, 219-232.
- Devanbez, P. 1970, s.v. *Heracles*, în *Enciclopedia civilizației grecești*, București, 266-267.
- Drimba, O. 1984, *Istoria culturii*, I, București.
- Eliade, M. 1949, *Le Mythe de l'Eternel Retour*, Paris.
- Eliade, M. 1980, *De la Zalmoxiz la Genghis-Han.*, București.
- Eliade, M. 1981, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, București.
- Evseev, I. 1994, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara.
- Florescu, R. 1980, s.v. *Hercules*, în Florescu, R., Daicoviciu, H., Roșu, L., *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, 181-182.
- Florescu, Gr., Florescu, R., Diaconu, P. 1958, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București.
- Gaidukevici, V.F. 1952, *Raskopki Tiritaki v 1935-1940*, MIA 25, 16-134.
- Gimbutas, M. 1989, *Civilizație și cultură*, București.
- Le Goff, J. 1986, *Pentru un alt ev mediu*, I, București.
- Gramatopol, M. 1982a, *Artă și arheologie dacică și romană*, București.
- Gramatopol, M. 1982b, s.v. *Silvanus*, în Tudor, D., *Enciclopedia Civilizației Romane*, București, 725.
- Hamparțumian, N. 1979, *Corpus Cultus Equitis Thracii: Moesia Inferior (Roumanian section) und Dacia*, Leiden.
- Hubert, J. 1930, *La chaesse de Mummole à Saint Benoît-sur-Loire*, Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France, 115-134.
- Jugănar, G. 2003, *Coroplastica în cultura Babadag*, Peuce, S.N. 1, 75-90.
- Kazarow, G. 1918, s.v. *Heros (Ἡρώς)*, în Pauly, A., Wissowa, G., Kroll, W., Ziegler, K. (eds.), *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, Suppl. III.
- Kazarow, G. 1938, *Die Deukmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Leipzig.

- Kernbach, V. 1989, s.v. *Silvanus*, *Dicționar de mitologie generală*, București, 341.
- Kruglikova, I.T. 1970, *Terakoty iz selskih poselenii europeiscai ceasti bosporskovo gosudarstvo*, *Arheologia SSSR*, G 1-4 (*Terakoty Severnovo Pricernomoria*), Moscova.
- Laffi., U. 1966, *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa.
- Levi-Strauss, C. 1970, *Gândirea sălbatică*, București.
- Levi-Strauss, C. 1978, *Antropologia structurală*, București.
- Loth, M. 1928, *L'idole néolithique sans bouche. Le silence et le mort chez les Latin set les Celtes insulaires*, *Mémoires Antiquaires de France* 7.
- Luquet, M. 1930, *L'art primitif*, Paris.
- Macrea, M. 1960, *Orașele și satele din dacia romană*, în Daicoviciu, C., Condurachi, Em., Nestor, I., Matei, M.D., *Istoria României*, I, 359-369.
- Macrea, M. 1969, *Viața în Dacia romană*, București.
- Marquardt, J. 1889, *Organisation de l'Empire Romain*, I, Paris.
- Maslenikov, D.A. 1984, în Koșelenko, G.A., Kruglikova, I.T., Dolgorukov, V.S., *Antičnye gosudarstva Severnogo Pricernomorijia, II. Material'naija i duhovnaija kul'tura*, *Arheologija SSSR*, Moscova, 316.
- Munteanu, M. 1971, *Despre magistraturile sătești din Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, *Pontica* 4, 125-136.
- Nazarov, V.V. 1996, *Single – edged swords of „Thracian type” in the North Pontic Area*, în *The Thracian at the Crossroads of Civilisations. Reports and Summaries. The 7 th International Congress of Thracology*, București, 401.
- Nazarova, T. 1996, *Zür Frage der Thraken in Olbia (antropologischer Anblick des Problems)*, în *The Thracian at the Crossroads of Civilisations. Reports and Summaries. The 7th International Congress of Thracology*, București, 402.
- Opaiț, A. 1973-1975, *Două reliefuri ale Cavalerului Trac din nordul Dobrogei*, *Peuce* 4, 128-130.
- Pascal, C.-B. 1964, *The cults of Cisalpine Gaul*, *Latomus* 85, Bruxelles.
- Pârvan, V. 1913, *Cetatea Ulmetum (II)*, *AARMSI* 30.
- Petolescu, C.C. 1994, s.v. *Cavalerul trac*, în Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, I (A-C), București, 267.
- Petolescu, C.C. 1996, s.v. *Herakles (Hercules)*, în Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, II (D-L), București, 227-228.
- Picard, G.-C. 1962, *L'art romain*, Paris.
- Pippidi, D. M. 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, București.
- Pippidi, D. M. 1976, s.v. *Silvanus*, *Dicționar de istorie veche a României*, București, 539.
- Popa, D. 2001, *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu.
- Popescu, E. 2002, *Satul în Scythia Minor*, în *Omagiu. Virgil Cândea la 75 de ani*, București.
- Rusu, A. 1973, *Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană*, *Sargetia* 10, 395-401.

- Sanie, S., 1981a, *Plastica și unele aspecte ale cultelor și credințelor geto-dacice*, în *Studii dacice*, 174-195.
- Sanie, S. 1981b, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, Iași.
- Sanie, S. 1982, s.v. *Cavalerul Trac*, în Tudor, D. (coord.), *Enciclopedia Civilizației Romane*, București, 176.
- Saglio, Ed. 1877-1929, s.v. *pagus, pagani*, în Daremberg Ch. et Saglio, Ed., *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris.
- Sâmpetru, M. 1994, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, BiblThr 5, București.
- Sîrbu, V. 1987, *Figurinele antropomorfe traco-geto-dacice din prima și a doua epocă a fierului*, Istros 5, 91-157.
- Sîrbu, V. 1993, *Credințe și practici funerare religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila.
- Sîrbu, V. 1999, *Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică*, Istros 9, 47-89.
- Suceveanu 1977, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III e.n.*, București.
- Suceveanu, Al. 1980, *Piese de sculptură și arhitectură din așezarea rurală de la Fântânele*, SCIVA 31, 559-568.
- Suceveanu, Al. 1982, s.v. *pagus*, în Tudor, D. (coord.), *Enciclopedia Civilizației romane*, București, 560.
- Suceveanu, Al. 1998, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București.
- Suceveanu, Al., Barnea, Al. 1991, *La Dobroudja romaine*, București.
- Trousseau, R. 1997, *Istoria gândirii libere. De la origini până la 1789*, Iași.
- Tudor, D. 1935, *Antichități din Scythia Minor în colecția Maria Istrati Capșa din Muzeul "Palatul Cultural" din Turnu Severin (cu 8 clișee)*, Analele Dobrogei 16, 24-32.
- Tudor, D. 1968, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București.
- Venedikov, I. 1965, *Les trésors d'art des terres bulgares*, Sofia.
- Vermaseren, M.J. 1956-1960, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, 1-2, Haga.
- Vulcănescu, R. 1972, *Coloana cerului*, București.
- Vulcănescu, R. 1987, *Mitologie română*, București.
- Zeest, I.V. 1960, *Keramikeskaia Tara Bospora*, MIA 83.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București.
- White, K.D. 1970, *Roman Farming*, Londra.